

ΝΙΚΟΣ Κ. ΨΗΜΜΕΝΟΣ, Ἰωάννινα

Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΥΜΑΣ ΩΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Ἡ προσφορὰ τοῦ Κωνσταντίνου Κούμα (Λάρισα 1777 - Τεργέστη 1836) ὡς ἱστορικοῦ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἔχει ἤδη βρεῖ τὴ μερικὴ ἀποτίμησὴ τῆς στὴν πρώτη σφαιρικὴ παρουσίαση τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου του ἀπὸ τὴ Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου: Στὴ θεμελιακὴ γιὰ τὴν κατοπινὴ ἔρευνα ἐργασία τῆς «Ὁ Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας ὡς φιλόσοφος»¹ ἡ γνωστὴ ἐρευνητρία βασικῶν προβλημάτων τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀποτίμησε, ὅπως διαπιστώνουμε, μὲ συντομία ἀκόμη καὶ τὴ συνοπτικὴ ἐκθεσὶ «Περὶ τῆς εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα καταστάσεως τῆς Φιλοσοφίας»², μὲ τὴν ὁποία ὁ Θεσσαλὸς λόγιος καὶ φιλόσοφος ἐπιστέγασε τὴν ἐλληνικὴ ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου τοῦ Wilhelm Gottlieb Tennemann *Σύνοψις τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας*³, πὺν ὁ ἴδιος μετέφρασε «εἰς χρῆσιν», ὅπως ἐπαναλάμβανε, «τοῦ Φιλολογικοῦ τῆς Σμύρνης Γυμνασίου»⁴.

1. Δημοσιεύτηκε στὸ παράρτημα τῆς ἐπανέκδοσης τῆς *Συνόψεως τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας* (στὸ ἐξῆς: *Σύνοψις*) τοῦ W. G. Tennemann (Kleinbrembach/Erfurt 1761 - Marburg/Lahn 1819) ἀπὸ τὸ Κέντρον Ἑρέυνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἐπιμέλεια Λίνου Γ. Μπενάκη, Ἀθήνα 1973, σσ. 223-242. Γιὰ τὴν παρουσίαση αὐτὴ βλ. τὴ βιβλιοκρισίαν τῆς *Συνόψεως* ἀπὸ τὴν Αἰκατερίνη Δώδου στὰ *Ἑλληνικά* 27/1974, σ. 401 κ.έ. Βλ. ἐπίσης τὴν ἀπάντησιν τῆς Ρ. Ἀργυροπούλου στὸ μελέτημά τῆς Ἡ «Ἠθικὴ» τοῦ Κ. Μ. Κούμα καὶ τὸ «Σύστημα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας» τοῦ W. T. Krug, *Φιλοσοφία* 7/1977, σσ. 456-457 (σημείωσις).

2. *Σύνοψις*, ὁ.π., σσ. 207-212.

3. Ὁ πλήρης τίτλος τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς: *Σύνοψις τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, Συγγραφεῖσα μὲν Γερμανιστὶ ὑπὸ Βιλ. Γοτλ. Τενεμάννου, Μεταφρασθεῖσα δὲ εἰς χρῆσιν τοῦ φιλολογικοῦ τῆς Σμύρνης Γυμνασίου ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα. Ἐκδοθεῖσα δὲ διὰ φιλοτίμου δαπάνης Π. Νικολαΐδου Σμυρναίου. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωαν. Βαρθ. Τεσεβεζίου. ΑΩΙΗ' (1818).* Γιὰ τὴ θεώρησιν τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Γερμανὸ ἱστοριογράφον βλ. Lutz Geldsetzer, *Die Philosophie der Philosophiegeschichte im 19. Jahrhundert — Zur Wissenschaftstheorie der Philosophiegeschichte-schreibung und -betrachtung*, Verlag Anton Hain, Meisenheim am Glan 1968, σ. 35 κ.έ. Γιὰ τὴν ἐλληνικὴν μετάφρασιν τῆς *Συνόψεως* βλ. Ρ. Ἀργυροπούλου, ὁ.π., σ. 237 κ.έ.

4. *Σύνοψις*, ὁ.π., σ. 14. Ἀναφέρεται καὶ στὸν τίτλον τῆς μετάφρασεως (βλ. σημ. 3). Πρβλ. ἐπίσης: *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμε-*

Ἡ ἀποτίμηση τῆς ἐκθεσης ἔχει ὡς ἀφετηρία τὴ θεώρησή της ὡς μαρτυρίας «ένος λογίου γιὰ τὴν ἐποχὴ του»⁵, μία θεώρηση ποὺ ὡς ἓνα βαθμὸ θὰ μπορούσε ἀσφαλῶς νὰ ἰσχύσει λίγο-πολύ γιὰ κάθε ἱστοριοφιλοσοφικὸ καὶ ἱστοριογραμματολογικὸ κείμενο τοῦ Κούμα ποὺ ἀναφέρεται στὴ νεώτερη Ἑλλάδα. Ἡ θεώρηση αὐτὴ ὥστόσο, ὅσο ὀρθὴ κι ἂν εἶναι, δὲν ἀναδεικνύει τελικὰ τὴν ἰδιαίτερη σημασία τῶν κειμένων αὐτῶν, ἂν, στενὰ νοούμενη, ἐπιβάλλει τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγισή τους μόνο ὡς ἔκφραση ἑνὸς παρόντος ποὺ φαντάζει νὰ μὴν ἔχει οὔτε κάποιες καταβολές στὸ παρελθὸν μὲ τὴ μορφή προϋποθέσεων τοῦ σ' αὐτὸ ἢ ἀντιπαραθέσεων τοῦ πρὸς αὐτὸ οὔτε κάποιες προεκτάσεις στὸ μέλλον μὲ τὴ μορφή κυρίως προσδοκιῶν μιᾶς παραπέρα ἀνάπτυξης τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἑλλάδα. Ὅτι ὅμως δὲν θὰ περίμενε κανεὶς νὰ διερευνηθεῖ στὰ πλαίσια μιᾶς σύντομης καὶ σφαιρικῆς παρουσίας τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Κούμα, μιὰ καὶ ἡ σύντομία καὶ ἡ σφαιρικότητά της ἀποκλείουν σχεδὸν ἐκ προοιμίου τὴ διερεύνηση εἰδικῶν προβλημάτων, ὀφείλει νὰ γίνῃ σ' ἓνα ξεχωριστὸ μελέτημα. Ἡ μαρτυρία «ένος λογίου» καὶ συγκεκριμένα: ἡ μαρτυρία τοῦ Κούμα «γιὰ τὴν ἐποχὴ του» ὀφείλει δηλαδὴ νὰ θεωρηθεῖ στὴ διάσταση τοῦ χρόνου ποὺ προηγήθηκε καὶ στὴ διάσταση τοῦ χρόνου ποὺ ἀκολούθησε, ἂν θέλουμε νὰ συλλάβουμε μὲ πληρότητα τὴ σημασία ποὺ ἔχει καὶ ὡς πολύτιμη πηγὴ γνώσης τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ὡς ἀδρομερὴς ἀποτύπωση τοῦ φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ τοῦ κινήματος αὐτοῦ στὸ ἐπίπεδο τῆς φιλοσοφικῆς ἱστοριογραφίας.

Τὶς δύο διαστάσεις προβάλλουν ἄλλωστε ἐναργέστατα τὰ ἴδια τὰ κείμενα τοῦ Κούμα ποὺ συναποτελοῦν τὴ μαρτυρία τοῦ ὡς ἱστορικοῦ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας: Οἱ πρόλογοι τῶν τριῶν σημαντικότερων συγγραμμάτων του — τῆς *Σειρᾶς στοιχειώδους τῶν μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν πραγματειῶν* (Βιέννη 1807)⁶, τοῦ *Συντάγματος φιλοσοφίας* (Βιέννη 1818-1820)⁷ καὶ

ρῶν μας, ἐκ παλαιῶν ἀπανθισθεῖσαι, καὶ τὰ νεώτερα ἐξ ἀρίστων Γερμανῶν ἱστοριογράφων ἐλευθέρως μεταφρασθεῖσαι ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα (Στὸ ἐξῆς: *Ἱστορίαι*). Τόμος δωδέκατος. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας. Ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἀντωνίου Αὐκούλου (Anton v. Haykul.) 1832, σ. 595 κ.έ.

5. Ρ. Ἀργυροπούλου, ὁ.π., σ. 238.

6. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ ὀκτάτομου αὐτοῦ ἔργου: *Σειρᾶς στοιχειώδους τῶν μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν πραγματειῶν ἐκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθεῖσων ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα Λαρισσαίου. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Γεωργίου Βενδώτου. ΑΩΖ'* (1807). Στὸ ἐξῆς: *Σειρά*. Ὁ πρόλογος (*Τοῖς ἀναγινώσκουσι*) στὸν πρῶτο τόμο, σσ. α' - κη'.

7. Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ τετράτομου ἔργου: *Σύνταγμα φιλοσοφίας ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα Σχολάρχου ταῦ τῆς ΣΜΥΡΝΗΣ φιλολογικοῦ Γυμνασίου, καὶ Λιδασκάλου τῶν Μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Φιλοσοφίας εἰς χρῆσιν τῶν ἐαυτοῦ μαθητῶν. Ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Ἰωαν. Βαρθ. Τεσεβεκίου (ὁ πρῶτος καὶ ὁ δεῦτερος τόμος) καὶ ἐκ τῆς*

τῶν *Ἱστοριῶν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων* (Βιέννη 1830-1832)⁸ — καθὼς καὶ τὰ ἱστοριοφιλοσοφικὰ καὶ ἱστοριογραμματολογικὰ διαγράμματά του ποὺ εἶναι τὸ «Περὶ τῆς εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα καταστάσεως τῆς Φιλοσοφίας» ἐπίμετρο τῆς *Συνόψεως* τοῦ W. G. Tennemann (Βιέννη 1818)⁹, ἡ «Σύντομος καὶ περιληπτικὴ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας» στὸν πρῶτο τόμο τοῦ *Συντάγματος* (Βιέννη 1818)¹⁰ καὶ τὸ κεφάλαιο «Κατάστασις τῆς παιδείας τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων» στὸν δωδέκατο τόμο τῶν *Ἱστοριῶν* (Βιέννη 1832)¹¹. Σ' ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα ὁ Κούμας συνηθίζει νὰ ἀναφέρεται μὲ συχνὰ ἰδιαίτερο θαυμασμὸ στὸ ἔργο τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀντιπαραθέτοντάς το σχεδὸν κάθε φορὰ πρὸς τὴν πενιχρότητα τῶν προγενέστερων ἐποχῶν σὲ λογίους μὲ ἀνάλογο πνευματικὸ ἔργο καὶ ἀναζητώντας τὶς ἱστοριογραμματολογικές, ἱστοριοφιλοσοφικές, ἱστοριοεκπαιδευτικές ἢ καὶ κοινωνικοπολιτικές προϋποθέσεις του.

Ἔτσι τὸ 1807, στὴν προλογικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀναγνώστη τῆς ὀκτάτομης *Σειρᾶς* κάνει λόγο γιὰ τὸ «θαυμάσιον στάδιον» ποὺ ἡ Ἑλλάδα «διατρέχει προθύμως» στὰ χρόνια του καὶ ἀπαριθμεῖ τὰ «ἐλληνικὰ φροντιστήρια» καὶ τοὺς διδασκάλους τοὺς ποὺ μετακόμισαν «ἐκ... τῶν ἐν Εὐρώπῃ Ἀκαδημιῶν... τὸν ὑγιᾶ τοῦ φιλοσοφεῖν τρόπον, καὶ πρὸ πάντων τὰ μαθηματικὰ ὄργια»¹², ἀφοῦ προηγουμένως ἔχει ἤδη διεκτραγωδήσει τὴν ἔλλειψη κάθε ἵχνους σοφίας στὸ Γένος πρὶν ἔρθῃ ἀπὸ τὴν Ἰταλία ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, πρὶν ἀναπτύξῃ τὴ διδακτικὴ δραστηριότητά του στὰ Γιάννινα ὁ Βασιλόπουλος Μπαλάνος καὶ πρὶν συμπληρώσουν τὸ ἔργο τῶν δύο αὐτῶν λογίων ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης¹³.

Τυπογραφίας Ἰωάννου Σνεϊρέρου (ὁ τρίτος καὶ ὁ τέταρτος τόμος) *ΙΩΙΗ' - ΙΩΚ'* (1818-1820). Στὸ ἐξῆς: *Σύνταγμα*. Ὁ πρόλογος (*Ἐπιστολὴ πρὸς Φραγκίσκον Κ. Μαῦρον*) στὸν πρῶτο τόμο, σσ. γ' - ξβ'.

8. Στὸ δωδεκάτομο αὐτὸ ἔργο (πρβλ. τὸν πλήρη τίτλο του στη σημ. 4) τὰ προλεγόμενα διακόπτονται στὸν πρῶτο τόμο (δ.π., Βιέννη 1830, σσ. α' - οστ' καὶ συνεχίζονται στὸν ἕκτο (δ.π., Βιέννη 1831, σσ. ε' - οα').

9. Πρβλ. *Σύνοψις*, δ.π., σσ. 207-212. Τοῦ ἐπιμέτρου ἀκολουθεῖ (σσ. 213-222) *Χρονολογικὸς Πίναξ τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*, τὸν ὁποῖο ὁ Κούμας συμπλήρωσε καὶ μὲ στοιχεῖα ποὺ ἀφοροῦν τὴν νεοελληνικὴ φιλοσοφία. Ἀναφέρει, γιὰ παράδειγμα, τὸ ἔτος γέννησης καὶ τὸ ἔτος θανάτου τοῦ Βούλγαρη (σ. 221 καὶ σ. 222).

10. Πρβλ. *Σύνταγμα* 1, δ.π., Βιέννη 1818, σσ. 10-26. Γιὰ τὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφία στὶς σσ. 24-26. Τοῦ διαγράμματος αὐτοῦ ἀκολουθεῖ (σσ. 26-32) ἐπίσης *Χρονολογικὸς Πίναξ τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας*, στὸν ὁποῖο ἐμφανίζονται καὶ τὰ ὀνόματα νεοελλήνων λογίων καὶ φιλοσόφων (Βησσαρίωνος, Θεοδώρου Γαζῆ, Γεωργίου Τραπεζουντίου, Ἰωάννη Ἀργυροπούλου καὶ Βούλγαρη).

11. Πρβλ. *Ἱστορίαι* 12, δ.π., σσ. 554-599.

12. *Σειρὰ* 1, δ.π., σ. ιζ'.

13. Πρβλ. δ.π., σ. ιδ' κ.έ. Ἡ ἀντιπαράθεση ἐκφράζεται καὶ στὴ χρῆση τῆς λέξης *νῦν*, μὲ τὴν ὁποία ἀρχίζει καὶ κλείνει ἡ ἀπαρίθμηση (δ.π., σ. ιζ'): «νῦν ἐν Βουκουρεστίοις

Παρόμοια εἶναι ἡ ἀντιπαράθεση τῶν ἀναζητήσεων τῆς ἐποχῆς τοῦ Κούμα πρὸς τὶς ἀναζητήσεις τῶν προγενέστερων ἐποχῶν στὴν «Ἐπιστολὴ πρὸς Φραγκῖσκον Κ. Μαῦρον»¹⁴, μὲ τὴν ὁποία τὸ 1818 προλόγισε τὸ τετράτομο *Σύνταγμα φιλοσοφίας*. Ἐδῶ ὁ Κούμας μιλάει γιὰ τὴ «γενομένη... εὐτυχέστερα μας μεταβολή»¹⁵, πού ἄρχισε τὸ 1794¹⁶ καὶ πού ὀφείλεται σὲ δύο κυρίως λόγους: α) Στὸ ὅτι οἱ ἐσωτερικὲς καὶ οἱ ἐξωτερικὲς περιστάσεις ἐπέτρεψαν στοὺς Ἕλληνες νὰ συσφίξουν ἀπὸ τὸ 1790 τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις τους «μὲ τὸ φωτισμένον τῆς Εὐρώπης μέρος» καὶ β) στὸ ὅτι «ὁ ἐμπολαῖος Ἑρμῆς ἔγεινεν ὁ αὐτὸς καὶ λ ό γ ι ο ς εἰς τὴν Ἑλλάδα»¹⁷. Κι ὅπως στὴν προλογικὴ ἐπιστολὴ τῆς *Σειρᾶς* ἔτσι καὶ στὴν προλογικὴ ἐπιστολὴ τοῦ *Συντάγματος* ἡ κατάστασις πού προῆλθε ἀπὸ τὴ μεταβολὴ αὐτὴ περιγράφεται βασικὰ μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν σχολείων, πού κτίστηκαν, ἀνακαινίστηκαν, ἐπιδιορθώθηκαν καὶ ἀποκαταστάθηκαν τὰ τελευταῖα 24 χρόνια¹⁸ στὰ Γιάννινα, στὴ Χίο, στὶς Κυδωνιές, στὸ Βουκουρέστι καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν διδασκάλων, πού, ὅπως σημειώνεται, «περιώρισαν» τὴ διδακτικὴ καὶ συγγραφικὴ δραστηριότητά τους «εἰς τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας καὶ εἰς τὴν πειραματικὴν Φυσικὴν»¹⁹.

Ἀπὸ τὶς ἀπαριθμήσεις τῶν δύο κειμένων γίνεται φανερό ὅτι γιὰ τὸν Κούμα κύριο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς ἐποχῆς τοῦ εἶναι ἡ στροφὴ τῆς ἐλληνικῆς παιδείας πρὸς τὶς μαθηματικὲς καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες. Πιὸ πρὶν στὰ ἐλληνικὰ σχολεῖα «ἐπεκράτει», ὅπως γράφει, ἡ «σχολαστικὴ ἢ περιπατητικὴ λεγομένη φιλοσοφία», πού μὲ τὴ βοήθεια διάφορων ἐρμηνειῶν «μεγάλων καὶ παχυλῶν» ὑπομνηματιστῶν τοῦ Ἀριστοτέλη διδασκόταν ὡς «μία μὴδ' ἀρχὴν μὴδὲ τέλος ἔχουσα Λογικὴ ἀναμεμιγμένη μὲ θεολογικὰ

Κωνσταντῖνος ὁ Βαρδαλάχος· ἐν Βυζαντίῳ Δωρόθερος ὁ Πρώϊος· ἐν Χίῳ Ἰωάννης ὁ Σελεπῆς· ἐν Κυδωνίαις Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος, καὶ ἄλλοι ἄλλαχοῦ, Ἄνδρες ἀληθῶς Ἕλληνες, φιλόσοφοι πάντες, πάντες δεινοὶ τὴν Μαθηματικὴν, τοῖς σφίσι προσφοιτῶσι περιτιθέασιν τὸν τῆς σοφίας στέφανον· νῦν ὁ πλοῦτος συνεφάπτεται τοῦ ἔργου τοῖς ὑπὲρ τῆς Ἑλλάδος πονοῦσι».

14. Τὸ κείμενό της ἐπανεκδόθηκε φωτομηχανικὰ ἀπὸ τὸ Βιβλιοπωλεῖο Διονύση Νότη Καραβία (*Βιβλιοθήκη ἱστορικῶν μελετῶν* ἀρ. 150, Ἀθήνα 1980) μὲ προλεγόμενα, ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα καὶ εὑρετήρια *Νίκου Ψημμένου*. Στὸ ἐξῆς: *Ἐπιστολή*.

15. Ὁ.π., σ. ιβ'.

16. Πρβλ. δ.π.

17. Ὁ.π., σ. ια'. Ἡ συνέχεια τοῦ παραθέματος: «καὶ τοὺς πραγματευτὰς τῶν ὑλικῶν φορτίων ἠκολούθησαν οἱ πραγματευταί, ὅσους ἔμελλε νὰ μεταφέρωσιν εἰς τὴν πατρίδα τὰ ἀθάνατα ἀγώγιμα, τὴν προγονικὴν μας Σοφίαν».

18. Δηλαδή στὰ χρόνια 1794-1818. Τὸ 1794 ἄρχισε ἡ εὐτυχέστερα μας μεταβολὴ καὶ τὸ 1818 τυπώθηκε τὸ κείμενο τῆς *Ἐπιστολῆς*.

19. Ὁ.π., σ. ιβ'.

καὶ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα»²⁰. Τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε ἐποχὴ τοῦ ἀπόλυτου Κορυδαλισμοῦ²¹, ἐγκαινίασε, σύμφωνα μὲ τὴν ἐξιστόρηση τῆς «Ἐπιστολῆς», ὁ Μεθόδιος Ἀνθρακίτης, συνέχισε ὁ μαθητὴς τοῦ Βασιλόπουλος Μπαλάνος καὶ ὀλοκλήρωσε ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης²², τοῦ ὁποίου ἡ προσφορὰ στὴν ἑλληνικὴ παιδεία καὶ στὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία συγκρίνεται γι' αὐτὸ μὲ ὅ,τι πρόσφεραν στὴν παιδεία καὶ στὴ φιλοσοφία τῶν ἐθνῶν τους ὁ Ἀγγλος Francis Bacon, ὁ Γάλλος René Descartes καὶ ὁ Γερμανὸς Gottfried Wilhelm Leibniz²³.

Στὴν «Ἐπιστολὴ» τοῦ διατυπώνει ὁ Κούμας γιὰ πρώτη φορὰ καὶ ἓνα γενικὸ διάγραμμα ἀνάπτυξης τῆς νεοελληνικῆς παιδείας, τῆς ὁποίας κύριοι σταθμοὶ εἶναι κατὰ τὴ γνώμη τοῦ οἱ ἀρχές, τὰ μέσα καὶ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, ποὺ φαίνεται νὰ συνδέονται ἀντίστοιχα μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Ἀνθρακίτη ἀπὸ τὴν Ἰταλία στὴν Ἑλλάδα τὸ 1718²⁴, μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῆς Φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Βούλγαρη σὲ διάφορα ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τὸ 1742 μέχρι τὸ 1761²⁵ καὶ μὲ τὴ μεταβολὴ τῶν ἐτῶν 1790-1794, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω.

20. Ὁ.π., σ. ε'. Ὁ Κούμας δὲν παραλείπει σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ προβεῖ καὶ σὲ κάποιες διαφοροποιήσεις τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς, τῆς ὁποίας τὴν ἀνάπτυξη φαίνεται νὰ ἀνάγει σὲ κοινωνικοπολιτικὰ αἷτια: «Εὐρίσκομεν ὅτι καὶ εἰς ἡμᾶς ἐπεκράτει ἡ αὐτὴ σχολαστικὴ ἢ περιπατητικὴ λεγομένη φιλοσοφία, ἥτις μόλις εἶχε πρὸ ὀλίγου παύσειν ἀπὸ τοῦ νὰ βασιλεύῃ εἰς ὅλα τῆς Εὐρώπης τὰ σχολεῖα. Ἡ μόνη διαφορὰ μεταξὺ ἡμῶν καὶ τούτων εἶναι, ὅτι οὗτοι μὲν, βοήθοι μὲν οἱ ἀπὸ ἐσωτερικὰς περιστάσεως, ἐξέβαιναν τρέχοντες ἀπὸ τὸ σκότος τῆς ἀμαθείας· ἡμεῖς δ', ἐμποδιζόμενοι, μόλις ἠσθανόμεθα, ὅτι ὑπάρχουσι μαθήματα ἄλλα εἰς τὸ λογικὸν τοῦ ἀνθρώπου καταλληλότερα». (Υπογράμμιση δική μου).

21. Ὁ Κούμας ἀναφέρεται ὥστόσο καὶ στὴν προκορυδαλικὴ ἐποχὴ. Γι' αὐτὸ καὶ συγκαταλέγει στοὺς *μεγάλους καὶ παχυλοὺς* ὑπομνηματιστὰς τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Γεώργιο Κορέσιο ἀπὸ τὴ Χίο (1566-1660).

22. Πρβλ. ὁ.π., σ. στ' κ.ε. Ἡ συνεισφορὰ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη παραλείπεται.

23. Πρβλ. ὁ.π., σ. η'.

24. Πρβλ. ὁ.π., σ. δ': «ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος...» σ. στ': «Εἰς ταύτην (τὴν πόλιν τῶν Ἰωαννίνων, Ν. Ψ.) Μεθόδιος Ἀνθρακίτης ἔφερε περὶ τὸ αἴψι' ἔτος ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν τὰς γεωμετρικὰς ἐπιστήμας».

25. Πρβλ. ὁ.π., σ. δ' (συνέχεια τοῦ πρώτου παραθέματος τῆς προηγούμενης σημείωσης): «...ἕως περὶ τὰ μέσα αὐτῆς». Πρβλ. καὶ σ. στ' κ.ε., ὅπου «ἡ ἀρχὴ τῆς τῶν φιλοσοφικῶν φρονημάτων μεταβολῆς» συνδυάζεται μὲ τὴν ἰδρυση γύρω στὰ 1750 τῆς Μαρουτσαίας Σχολῆς στὰ Γιάννινα, ποὺ ὁ Κούμας ὀνομάζει «Μαρουτσαϊκὴν μὲν διὰ τοὺς καταβαλόντας τὴν δαπάνην, Εὐγενιακὴν δὲ διὰ τὸν καταβάλλοντα τῆς νεωτέρας διδασκαλίας τὰ σπέρματα». Πιο κάτω ἀναφέρεται στὴ διδακτικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἑπτανήσιου θεολόγου καὶ φιλοσόφου σὲ ἄλλα σχολεῖα. Στὸν 12ο τόμο τῶν *Ἱστοριῶν* (σ. 560) ὥστόσο ὡς ἔτος ἰδρυσης τῆς Μαρουτσαίας Σχολῆς ὀρίζεται —μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις— τὸ ἔτος 1742. Πρβλ. τὸ ἐρμηνευτικὸ ὑπόμνημα τῶν χωρίων τῆς *Ἐπιστολῆς*, ποὺ ἀφοροῦν τὸ Βούλγαρη (ὁ.π., σ. στ', στ. 27· σ. ζ', στ. 3, 6 κλπ.), στὴν τελευταία ἐκδόσή της (βλ. σημ. 14).

Ἀνάλογο διάγραμμα, ὅχι τόσο λεπτομερειακὸ καὶ λιγότερο συγκεκριμένο στὶς χρονολογικὲς ὀριοθετήσεις του, ἀκολουθεῖ ὁ Κούμας καὶ στὰ ὅσα ἔγραψε τὸ 1831 γιὰ τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας στὴν «Ἀκολουθία» τῶν «Προλεγομένων» τοῦ στὸ δωδεκάτομο ἔργο του *Ἱστορίαι* διαφοροποιώντας καὶ πάλι τὴ δική του ἐποχὴ ἀπὸ τὶς ἐποχὲς ποὺ προηγήθηκαν. Παρόλο ποὺ ἡ στενότητα τῆς θεματικῆς του δὲν ἐπέτρεπε γενικὲς ἀποτιμήσεις ὁ Κούμας ἀναφέρεται κι ἐδῶ στὸ σκότος, ποὺ «παχύτατον» ἐπικρατοῦσε «εἰς ὅλον τὸ Ἑλληνικὸν γένος» μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης²⁶, στὴν «αὐγὴ τῆς ἑλληνικῆς ἡμέρας», ποὺ ἀνέτειλε «περὶ τὸ τέλος τῆς δεκάτης ἐβδόμης ἑκατονταετηρίδος», ὅποτε «ἐγέννησεν ἡ Ἑλλὰς ἄνδρας δυναμένους νὰ διδάξωσι διὰ συγγραφῆς τὰ τέκνα της»²⁷, καὶ στὴν «εἰς τὰς μαθήσεις προθυμοτέραν κίνησιν» τῶν δικῶν του χρόνων, ποὺ «ἔφε-
ρεν εἰς πολλῶν λογίων τὰς καρδίας καὶ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἀγωνισθῶσι καὶ τὸν ἔνδοξον τοῦτον ἀγῶνα»²⁸, νὰ συγγράψουν ἢ νὰ μεταφράσουν δηλαδὴ πιὸ σύγχρονα ἱστορικὰ ἔργα.

Ἀπλὸ στὴ σύλληψή του καὶ συγκεκριμένο στὶς χρονολογικὲς ὀριοθετήσεις του ἐμφανίζεται ἀντίθετα τὸ διάγραμμα τῶν περιόδων τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας στὴν ἱστοριοφιλοσοφικὴ ἔκθεση «Περὶ τῆς εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα καταστάσεως τῆς Φιλοσοφίας», ποὺ τὸ 1818 ἐπιστέγασε, ὅπως εἶπαμε στὴν ἀρχή, τὴν ἔκδοση τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης τῆς *Συνόψεως* τοῦ W. G. Tennemann, ὡς ἐπίμετρο τῆς ὁποίας καὶ τυπώθηκε. Ἦδη στὴ δευτέρη παράγραφο τῆς ἔκθεσής του ὁ Κούμας προβαίνει στὴν περιοδολόγηση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας κατὰ τρόπο ποὺ στὸν ἀναγνώστη τῶν προλογικῶν κειμένων τῆς *Σειρᾶς*, τοῦ *Συντάγματος* καὶ τῶν *Ἱστοριῶν* φαίνεται ἀσφαλῶς ὑπεραπλουστευτικός, ἀφοῦ δὲν ἐπιτρέπει, ὅπως σ' αὐτά, τὴ διάκριση κάποιας μεταβατικῆς φάσης ἀπὸ τὴ μία περίοδο στὴν ἄλλη: «Ἡ τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος Φιλοσοφία διαιρεῖται εἰς Σχολαστικὴν καὶ Νεωτέραν. Ἡ πρώτη ἀρχίσασα μεταξύ μας ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐξετάθη ἕως τὰ μέσα τῆς παρελθούσης δεκάτης ὀγδόης ἑκατονταετηρίδος· ἡ δὲ δευτέρα, λαβοῦσα ἀρχὴν ἀπὸ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως (1750), προχωρεῖ κατὰ συνέχειαν διορθονομένη καὶ τελειοποιουμένη»²⁹.

26. *Ἱστορίαι* 6, ὁ.π., σ. λθ': «Σκότος ἐπέκειτο παχύτατον εἰς ὅλον τὸ Ἑλληνικὸν γένος, καὶ δὲν ἠδύναντο νὰ τὸ διασχίσωσι τὰ μικρὰ καὶ διψαλέα λυχνάρια, τὰ ὅποια ἔστεκαν ἀραιότατα εἰς τὸ μέσον του».

27. Ὁ.π.: «Περὶ τὸ τέλος τῆς δεκάτης ἐβδόμης ἑκατονταετηρίδος, ὅποτε ἀνέτειλεν ἡ αὐγὴ τῆς ἑλληνικῆς ἡμέρας, ἐγέννησεν ἡ Ἑλλὰς ἄνδρας δυναμένους νὰ διδάξωσι διὰ συγγραφῆς τὰ τέκνα της».

28. Ὁ.π., σ. μγ'.

29. *Σύνοψις*, ὁ.π., σ. 207.

Στή διαίρεση αυτή της νεοελληνικής φιλοσοφίας σέ δύο περιόδους με κοινό ὄριο τὸ ἔτος 1750 παραλείπεται, ὅπως παρατηροῦμε, κάθε θετικὸς ἢ ἀρνητικὸς χαρακτηρισμὸς ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπε νὰ μιλήσουμε κι ἐδῶ γιὰ μία ἀντιπαράθεση τῆς ἐποχῆς τοῦ Κούμα πρὸς τὶς ἐποχὲς ποὺ προηγήθηκαν. Θὰ νόμιζε κανεὶς γι' αὐτὸ ὅτι ὁ Κούμας δὲν ἐνδιαφέρεται νὰ ἀντιπαραθέσει καὶ πάλι στὸ φτωχὸ παρελθόν, ὅπως στὸν πρόλογο τῆς *Σειρᾶς*, τὸ «θαυμάσιον στάδιον» ποὺ διέτρεχε στὰ χρόνια τοῦ «προθύμως» ἡ Ἑλλάδα, ἢ, ὅπως στήν «Ἐπιστολή», τὴν «εὐτυχεστέρα... μεταβολή» ποὺ τὶς ἀρχές τῆς ἐντόπισε στήν τελευταία δεκαετία τοῦ 18ου αἰῶνα, ἢ, ὅπως στὰ προλεγόμενα τῶν *Ἱστοριῶν*, τὴ γενικὴ «εἰς τὰς μαθήσεις προθυμοτέραν κίνησιν» ποὺ χαρακτήριζε τὴν ἐποχὴ τοῦ³⁰.

Ἡ διαπίστωση ὥστόσο πὼς ἡ περίοδος τῆς Νεώτερης φιλοσοφίας «προχωρεῖ» καὶ μάλιστα «κατὰ συνέχειαν διορθονομένη καὶ τελειοποιουμένη» εἶναι σαφέστατα ἐνδεικτικὴ ὅτι ὁ Κούμας ἔχει κι ἐδῶ πλήρη συνείδηση τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν πνευματικῶν διεργασιῶν ποὺ ἐπιτελοῦνται στὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ ἐξῆς μὲ πρωταγωνιστὲς κυρίως τοὺς λογίους καὶ φιλοσόφους ποὺ ἀπαριθμεῖ στὸ δεύτερο μέρος τῆς ἐκθεσῆς τοῦ³¹. Τὸ ὅτι δὲν χαρακτηρίζει τὴ «συνέχεια» τῶν «διορθώσεων» καὶ «τελειοποιήσεων», στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται, ὡς «θαυμάσιον στάδιον», ὡς «εὐτυχεστέραν μεταβολήν», ὡς «προθυμοτέραν κίνησιν» κλπ. αὐτὸ ὀφείλεται σίγουρα σὲ τρεῖς βασικὰ λόγους: α) Στὴν ἐνιαία θεώρηση τῶν πνευματικῶν διεργασιῶν ἀπὸ τὸ 1750 μέχρι τὸ 1818, τῶν διεργασιῶν, μὲ ἄλλα λόγια, ποὺ σημαδεύουν τόσο τὴ δική του ὅσο καὶ τὴν ἀμέσως προηγούμενη ἐποχὴ. β) Στὴν ὀξύτητα τῆς ἀντιπαράθεσης Σχολαστικῆς καὶ Νεώτερης φιλοσοφίας ποὺ ἀποτρέπει τὴν ἐπισήμανση καὶ ἀκριβὴ διάκριση ὑποπεριοδῶν μὲ ἀποτέλεσμα ἡ δεύτερη περίοδος νὰ μὴ φέρεται ὅτι προέκυψε ἀπὸ κάποιες διεργασίες τῆς πρώτης. γ) Στὸν ἀπαριθμητικὸ χαρακτήρα τῆς ἐκθεσῆς τοῦ³² ποὺ

30. Γιὰ τὰ χωρία βλ. τὶς παραπομπὲς στὶς σημειώσεις 12, 15 καὶ 28.

31. Πρβλ. *Σύνοψις*, ὁ.π., σσ. 209-211. Στὸ μέρος αὐτὸ συναριθμοῦνται καὶ λόγοι ποὺ πολέμησαν τὴ νεώτερη φιλοσοφία. Πρβλ. σχετικὰ Ρ. Ἀργυροπούλου, ὁ.π., σ. 238.

32. Ἡ ἐκθεση ἀποτελεῖται ἀπὸ κδ' παραγράφους. Στὴν πρώτη παράγραφο ὁ Κούμας κάνει μία γενικὴ ἀποτίμηση τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας καὶ μιλάει γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν πηγῶν τῆς· στὴ δεύτερη παράγραφο διακρίνει τὶς δύο περιόδους τῆς· στὶς ἐπόμενες ἐννέα παραγράφους (γ' - ια'), ἀναφέρεται μὲ συντομία στὸ βίο καὶ στὸ ἔργο τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἀριστοτελικοσχολαστικῆς φιλοσοφίας (τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέα, τοῦ Γερασίου Βλάχου, τοῦ Γεωργίου Κορεσίου, τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ Ἰακώβου Μάνου, τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη, τοῦ Βασιλοπούλου Μπαλάνου, τοῦ Κοσμᾶ Μπαλάνου καὶ τοῦ Δωροθέου τοῦ Λεσβίου)· στὴ δωδέκατη παράγραφο μεταβαίνει ἀπὸ τὴν πρώτη περίοδο στὴ δεύτερη· στὶς ἀκόλουθες ἑνδεκα παραγράφους (ιγ' - κγ') ἀσχολεῖται, ἐπίσης μὲ συντομία, μὲ τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο τῶν ἐκπροσώπων τῆς Νεώτερης φιλοσοφίας (τοῦ Εὐ-

διευκόλυνε τὴν καταλογογράφηση τῶν Νεοελλήνων φιλοσόφων κατὰ τρόπο πού ἡ ἀνάπτυξη τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Θεόφιλο Κορυδαλέα μέχρι τὸν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ νὰ παρουσιάζεται ὅχι ὡς ἡ συνεχῆς καὶ ὀλική ἔκφραση τῆς ζωῆς ἐνὸς λαοῦ, ἀλλὰ ὡς ἡ σειρά τῶν προσπαθειῶν μεμονωμένων διδασκάλων νὰ προσφέρουν στὸ δοῦλο Γένος τους «μιμήματα τῆς τῶν Εὐρωπαίων Ἀριστοτελικοσχολαστικῆς καὶ νεωτέρας Φιλοσοφίας»³³.

Μόνο ὁ γνώστης τῶν τριῶν προλογικῶν κειμένων, πού ἐξετάσαμε παραπάνω, μπορεῖ νὰ διαπιστώσει ξανά ποιῶν φιλοσόφων τὸ ἔργο ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ μία περίοδο στὴν ἄλλη καὶ νὰ ἀποκαλύψει ἐπομένως καὶ τὴν ἀκολουθία πού ὑπολανθάνει, ἀφοῦ κι ἐδῶ προβάλλονται ὡς πρωτεργάτες τῆς ὅλης πνευματικῆς κίνησης ὁ Ἀνθρακίτης, πού «μετέφερεν... τὰς Γεωμετρικὰς ἐπιστήμας» ἀπὸ τὴν Ἰταλία³⁴, καὶ ὁ Βούλγαρης, πού ἦταν ὁ «εἰσηγητὴς τῆς νεωτέρας Φιλοσοφίας εἰς τὴν Ἑλλάδα»³⁵.

Ἡ συμβολὴ τοῦ Βούλγαρη στὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ μία περίοδο τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας στὴν ἄλλη ἐξαίρεται καὶ στὴ «Σύντομο καὶ περιληπτικὴ Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας» τοῦ πρώτου τόμου τοῦ *Συντάγματος* πού κυκλοφόρησε τὸν ἴδιο χρόνο μὲ τὴν *Σύνοψιν* τοῦ W. G. Tennemann. Ὁ Βούλγα-

γενίου Βούλγαρη, τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, τοῦ Νικολάου Ζαρζούλη τοῦ Ἱερομονάχου Τρύφωνα, τοῦ Δημητρίου Βαρδάκα, τοῦ Ἰωσήπου Μοιριόδακα, τοῦ Φραγκίσκου Σκούφου, τοῦ Βικεντίου Δαμοδοῦ, τοῦ Ἰωάννη Δημητριάδη τοῦ Πέζαρου, τοῦ Ἀθανασίου Παρίου, τοῦ Σεργίου Μακραίου, τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη, τοῦ Δανιὴλ Φιλιππίδη καὶ τοῦ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ). στὴν τελευταία παράγραφο, τέλος, ἐκφράζει τὴν εὐχή του «νὰ πολλαπλασιασθῶσιν εἰς τὸ ἐξῆς οἱ ὅμοιοί των» (τῶν φιλοσόφων, Ν.Ψ) καὶ «νὰ ἀναφανῇ ἐκ τῆς ἐπιμελείας τινος τῶν ὁμογενῶν μας... ἡ λεπτομερὴς ἐκθεσις τῶν... ἀγωνισθέντων ὁμογενῶν μας εἰς διατήρησιν τοῦ τῆς Φιλοσοφίας ἱεροῦ χρήματος» (δ. π., σ. 212). Ἀπὸ τίς παραγράφους γ'-ια' καὶ ιγ'-κγ' μόνο δύο (οἱ ιε' καὶ ιζ') ἀναφέρονται σὲ περισσότερους ἀπὸ ἓναν φιλοσόφους. Οἱ ἄλλες (γ'-ια', ιγ', ιδ', ιστ' καὶ ιζ'-κγ') ἔχουν ὡς θέμα τους τὸ βίο καὶ τὸ ἔργο ἐνὸς φιλοσόφου, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ὅλη ἐκθεση νὰ μᾶς θυμίζει τὴν *Ἐπιτετμημένην ἐπαρίθμησιν τῶν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα λογίων Γραικῶν καὶ περί τινων ἐν τῷ νῦν αἰῶνι ἀνθούντων* τοῦ Δημητρίου Προκοπίου τοῦ Παμπέρη, πού συμπεριέλαβε στὸν 11ο τόμο τῆς *Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης* (*Bibliotheca Graeca*, Hamburg 1722, σσ. 769-808 καὶ Hamburg 1808, σσ. 521-553) ὁ γνωστὸς Γερμανὸς πολυῖστορας καὶ φιλόλογος J. A. Fabricius. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Μοσχοπολίτη λογίου πρβλ. Νίκου Κ. Ψημμένου, Ἡ «Ἐπιτετμημένη ἐπαρίθμηση» τοῦ Δημητρίου Προκοπίου ὡς πηγὴ γνώσης τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 24/1982, σσ. 204-248.

33. *Σύνοψις*, δ.π., σ. 207.

34. Ὁ.π., σ. 208.

35. Ὁ.π., σ. 209. Ὡς «πρῶτος εἰσηγητὴς τῶν νεωτέρων φιλοσόφων» πού «ἤνωσε τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν Εὐρώπην κατὰ τὴν θεωρίαν τῆς φιλοσοφίας» προβλήθηκε ὁ Βούλγαρης ἀπὸ τὸν Κούμα ἤδη στὸν πρόλογο τῆς μεταφρασμένης ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐπιτομῆς τῆς *Χημείας* τοῦ Pierre-Auguste Adet (Paris 1763 - Paris 1832), τ. I, Βιέννη 1808, σ. νζ' (σημείωση).

ρης, υπογραμμίζει στο νέο ιστορικοφιλοσοφικό διάγραμμά του ο Κούμας, είναι ο πρώτος που «περί τὰ μέσα τῆς παρελθούσης ἑκατοντ(αετηρίδος) εἰσήγαγεν εἰς τὸ γένος του τὴν ὑπὸ Βάκωνος καὶ Λωκίου καὶ Λεῖβνίου καὶ Βολφίου μεταρρύθμισθεῖσαν φιλοσοφίαν» καὶ γι' αὐτὸ «ἐμπορεῖ νὰ ἐκληφθῇ... ὡς ἀνακαινιστῆς τῆς ἐλληνικῆς παιδείας εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ πατὴρ τῆς νέας φιλοσοφίας»³⁶. Τὰ ἔργα του, ἰδιαίτερα ἡ *Λογικὴ* καὶ τὰ *Στοιχεῖα Μεταφυσικῆς*, «εἶναι ἄξια νὰ μελετῶνται ἀκόμη ἀπὸ τοὺς φιλομαθεῖς»³⁷, ὅπως ἄξια φαίνεται νὰ εἶναι καὶ τὰ ἔργα *Στοιχεῖα Φυσικῆς* καὶ *Στοιχεῖα Μαθηματικῶν* τοῦ «ἀξίου» ὅχι «ὀλιγωτέρας τιμῆς» Νικηφόρου Θεοτόκη³⁸.

Τὴ σημασία τῆς προσφορᾶς στὸ Γένος τῶν δύο Ἑπτανήσιων λογίων, «οἱ ὅποιοι ἀληθῶς ἔκαμαν ἔνδοξον ἐποχὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα, τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπανελεύσεως τῆς φιλοσοφίας»³⁹, ἀντιλαμβανόμαστε ὥστόσο μὲ πληρότητα, ὅταν τὸ ἔργο τους θεωρηθεῖ στὴν ιστορικοφιλοσοφικὴ διάσταση πού κι ἐδῶ διαγράφεται χωρὶς νὰ γίνεται, ὅπως στὴ *Σύνοψι*, ρητὴ ἀναφορὰ στὶς συγκεκριμένες περιόδους τῆς νεοελληνικῆς σκέψης: Πρὶν ἀπὸ τὸ Βούλγαρη καὶ τὸ Θεοτόκη ὑπῆρχαν «ὀλιγώτατοι καὶ ἐκ μεγάλων διαλειμμάτων ἄνδρες φιλόσοφοι»⁴⁰, πού «ἦσαν σχεδὸν ὅλοι περιπατητικοὶ ἢ... σχολαστικοί, καὶ γνώμην δὲν ὑπέφεραν ν' ἀκούσωσιν ἄλλην φιλοσοφικὴν οὔτε παλαιάν οὔτε νεωτέραν»⁴¹. Μετὰ τὸ Βούλγαρη καὶ τὸ Θεοτόκη «χωροῦσιν οἱ νέοι Ἕλληνες μὲ θαυμασίαν σπουδὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν» καὶ «ἀγωνίζονται ἀγῶνα ἔνδοξότατον νὰ φωτισθῶσι καὶ νὰ φωτίσωσι τὴν πατρίδα» μεταφέροντας «τὰς ἐπιστήμας ἀπὸ διάφορα μέρη τῆς Εὐρώπης εἰς τὰς πατρίδας των» καὶ διδάσκοντάς τες «μὲ θαυμάσιον ζῆλον» στὰ Γυμνάσια πού οἰκοδομοῦνται καὶ ἰδρύονται μὲ χρήματα πού «πολλοὶ εὐκατάστατοι προσφέρουσιν ἐκ τῆς περὶουσίας των»⁴². Γι' αὐτὸ καὶ τὸ νέο ιστορικοφιλοσοφικὸ διάγραμμα, πού ἀρχίζει μὲ τὴ θλιβερὴ διαπίστωση ὅτι ἡ «ταλαίπωρος Ἑλλάς, μετὰ τὴν ἄλωσιν μάλιστα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατεβυθίζετο ἐπὶ πλέον καὶ πλέον εἰς τὴν ἀμάθειαν»⁴³, τελειώνει οὐσιαστικὰ μὲ μία αἰσιόδοξη ἀναφώνηση καὶ μία διάπυρη εὐχή: «αἱ ἡμέραι μας εἶναι λαμπραὶ! εἴθε μόνον, οἱ μὲν φιλόσοφοι νὰ μελετῶσι καὶ νὰ διδάσκωσι μετὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν ἐλληνι-

36. *Σύνταγμα* 1, ὁ.π., σ. 24 κ.έ.

37. Ὁ.π., σ. 25.

38. Ὁ.π.

39. Ὁ.π.

40. Ὁ.π., σ. 24.

41. Ὁ.π.

42. Ὁ.π., σ. 25.

43. Ὁ.π., σ. 24.

κὴν παιδείαν· οἱ δὲ πλούσιοι, νὰ ὁμονοῶσιν εἰς τῶν ἀγαθῶν σκοπῶν των τὴν ἐκτέλεσιν!»⁴⁴.

Μὲ τὸ διδακτικὸ καὶ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ πρώτου ἀπὸ τοὺς δύο Ἑπτανήσιους συνδέεται ἡ μεταβολὴ τῆς νεοελληνικῆς παιδείας καὶ στὸ κεφάλαιο «Κατάστασις τῆς παιδείας τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων», τὸ ὁποῖο ὁ Κούμας πρόταξε τὸ 1832 στὴν περιγραφὴ τῶν σπουδαιότερων γεγονότων τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 στὸν 12ο τόμο τῶν *Ἱστοριῶν* του, «διὰ νὰ ἴδῃ κανεῖς», ὅπως εὐστοχα σημειώνει, «ἐκ τίνων καὶ πόσων ὁρμώμενοι ἀνέλαβαν (οἱ Ἕλληνες, Ν. Ψ.) τὸν Ἡράκλειον τοῦτον ἄθλον»⁴⁵. Ἡ προσέγγιση τῆς ὅλης θεματικῆς εἶναι τώρα κυρίως ἱστοριοεκπαιδευτικὴ μὲ συνέπεια, ἡ διάκριση τῶν ἐπιμέρους περιόδων, ποὺ ἡ παραπάνω μεταβολὴ συνεπιφέρει, νὰ συναρτᾶται ἄμεσα μὲ τὴν ἱστορία τῶν δύο σημαντικότερων σχολείων τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων, στὰ ὁποῖα ἄλλωστε ἀποδίδεται κατ' ἀποκλειστικότητα καὶ ἡ ἀναγέννηση τῆς νεοελληνικῆς παιδείας⁴⁶. Πρόκειται γιὰ τὴ Σχολὴ τοῦ Γκιούνμα, ἀπὸ τὴν ὁποία «ἐκπήγασε», κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Κούμα, ἡ «πρώτη περίοδος τῆς παιδείας τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων»⁴⁷, καὶ γιὰ τὴ Σχολή, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν «Ἐπιστολὴ» ὀφείλουμε νὰ ὀνομάσουμε «Μαρουττικὴν μὲν διὰ τοὺς καταβαλόντας τὴν δαπάνην, Εὐγενιακὴν δὲ διὰ τὸν καταβάλλοντα τῆς νεωτέρας διδασκαλίας τὰ σπέρματα»⁴⁸. Κι ἦταν, ὅπως φαίνεται, ἡ καταβολὴ τῶν σπερμάτων αὐτῶν ἡ βασικὴ αἰτία τῆς μεταβολῆς, «τὴν ὁποίαν ἐνήργησεν εἰς τὴν παιδεῖαν τῆς Ἑλλάδος» ὁ Βούλγαρης ἐγκαινιάζοντας ἔτσι τὴ δεύτερη περιόδὸ της⁴⁹. Μᾶς ὑπενθυμίζει γιὰ μία ἀκόμη φορὰ ὁ Κούμας: «Ἦρχισε (ὁ Βούλγαρης, Ν. Ψ.) νὰ διδάσκῃ τὰ νέα φιλοσοφήματα τοῦ Λωκκίου, Λεῖβνιτίου καὶ Οὐολφίου, τὰ ὁποῖα σιμὰ τοῦ νεωτερισμοῦ τὰ ἀνέδειχνεν ἀξιοτιμητότερα ἢ εὐγλωττία καὶ ἡ πολυμαθία τοῦ ἀνδρός, ὅς τις ἀνεμίγνυε θαυμασίως παλαιὰ καὶ καινά»⁵⁰. Καὶ συνεχίζει: «Ὁ νεωτερισμὸς ὅμως, καθὼς πάντοτε, ἐφαίνετο ἐπικίνδυνος. Παρὰ τὴν Ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν πᾶσα ἄλλη ἐνομιζέτο πολέμιος τῆς ἐκκλησίας»⁵¹.

Τὰ δύο παραθέματα εἶναι ἀποκαλυπτικὰ ὅχι μόνο τῶν βαθύτερων αἰτίων τῶν ἐπιτυχιῶν καὶ τῶν δυσκολιῶν τοῦ Βούλγαρη ἀμέσως μετὰ τὴν ἑναρξὴ τῶν μαθημάτων του στὴ Μαρουτσαία Σχολὴ τῶν Ἰωαννίνων, ἀλλὰ καὶ τοῦ

44. Ὁ.π., σ. 25 κ.έ.

45. *Ἱστορίαι* 12, ὁ.π., σ. 519.

46. Πρβλ. ὁ.π., σ. 557.

47. Ὁ.π., σ. 558.

48. *Ἐπιστολή*, ὁ.π., σ. ζ'.

49. *Ἱστορίαι* 12, ὁ.π., σ. 559.

50. Ὁ.π., σ. 560.

51. Ὁ.π.

τελικού κριτηρίου του Κούμα στη νέα περιοδολόγησή του: "Όπως στα προηγούμενα διαγράμμάτα του έτσι και στο κεφάλαιο των *Ίστοριών* για την «Κατάσταση της παιδείας των νεωτέρων Ἑλλήνων» ή μεταβολή, που τέμνει την πνευματική πορεία του Γένους σε δύο βασικές περιόδους ανάγεται στη διδασκαλία των φιλοσοφικών κυρίως μαθημάτων στα σχολεία του ευρύτερου ελληνικού χώρου με αποτέλεσμα ή φιλοσοφία να προβάλλει ξανά ως το κριτήριο της περιοδολόγησης. Γι' αυτό και ή έμμομη στην άριστοτελική σκέψη παρουσιάζεται, όπως διαπιστώνουμε προπάντων από τα παραθέματά μας, ως το κατεξοχήν γνώρισμα της πρώτης περιόδου της νεοελληνικής παιδείας, ενώ ή δεύτερη περίοδος χαρακτηρίζεται και πάλι ως ή περίοδος της εισαγωγής και διάδοσης της νεώτερης δυτικής φιλοσοφίας. Ὁ Κούμας δέν επιμένει ωστόσο στο τελευταίο ιστοριογραμματολογικό διάγραμμά του⁵² σε ιστοριοφιλοσοφικές διαφοροποιήσεις, αν και την εξιστόρησή του στηρίζει στην περιγραφή της εκπαιδευτικής και συγγραφικής δραστηριότητας λογίων που διακρίθηκαν και ως διδάσκαλοι της φιλοσοφίας. Ἐκεῖνο που πρώτιστα τόν ενδιαφέρει είναι ή παρουσίαση των γενικών κατευθύνσεων της παιδείας των Νεοελλήνων πριν την επανάστασή τους το 1821 και ὅχι, όπως στη *Σύνοψη*, ή περιοδολόγηση της ἱστορίας των γραμμάτων τους ή της φιλοσοφίας τους. Παρόλ' αυτά προβαίνει κι ἐδῶ, όπως είδαμε, σε κάποια περιοδολόγηση, την οποία μάλιστα μπορούμε να συνδέσουμε με τις ήδη γνωστές μας περιοδολογήσεις προγενέστερων κειμένων του βοηθούμενοι σ' αυτό από τις αναφορές του σε χρονολογίες που επαναπροβάλλουν ως σταθμοί της πνευματικής ανάπτυξης του Γένους στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Έτσι, μετά τη σύντομη σκιαγράφηση του χαμηλού μορφωτικού επιπέδου των Νεοελλήνων στους πρώτους αἰῶνες της δουλείας τους στους Τούρκους⁵³, ὁ Κούμας αναφέρει το ἔτος 1720 ως το ἔτος που «ἐμπορεῖ να λογαριασθῇ ή ἀρχή της αὐξήσεως της παιδείας» του Γένους⁵⁴, μνημονεύει την επιστροφή του Ἀνθρακίτη «ἴσως περί τό 1715 ἔτος» από την Ἰταλία, ἀπ' ὅπου «μετέφερεν εἰς τὰ Ἰωάννινα τὰς Γεωμετρικάς γνώσεις, αἱ ὁποῖαι ἔλειπον πρό χρόνων ἀπό την Ἑλλάδα»⁵⁵, ἀξιολογεῖ, όπως καταδείξαμε, την ἑναρξη της διδακτικής δραστηριότητας του Βούλγαρη στη Μαρουτσαία Σχολή της ἴδιας πόλης «περί τό 1742 ἔτος»⁵⁶ και χαρακτηρίζει, τέλος, την τριετία

52. Στα ἔργα, των οποίων ή συγγραφή και έκδοση ἀκολούθησε την έκδοση των *Ίστοριών* (*Γραμματική διὰ σχολεία*, Βιέννη 1833, και *Γεωγραφία*, Βιέννη 1838-1840), ὁ Κούμας δέν ἐπανελάβε τό ἐγχείρημα ἱστοριογράφησης των νεοελληνικών γραμμάτων.

53. Πρβλ. *Ίστορίαι* 12, ὁ.π., σσ. 554-555.

54. Ὁ.π., σ. 555.

55. Ὁ.π., σ. 557.

56. Ὁ.π., σ. 560. Ἡ ἀξιολόγηση ἀρχίζει ωστόσο στη σ. 559 και ὁλοκληρώνεται οὐσιαστικά στη σ. 564.

1817-1819 ὡς τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία «ἐκινεῖτο θαυμασίως ἡ Ἑλλὰς εἰς τὰ πρόσω τῆς παιδείας»⁵⁷.

Ἀπὸ τὴν μέχρι τώρα ἀνασκόπηση τῶν ἱστοριοφιλοσοφικῶν καὶ ἱστοριογραμματολογικῶν κειμένων τοῦ Κούμα, ποὺ συναποτελοῦν, ὅπως παρατηρήσαμε στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης μας, τὴ μαρτυρία τοῦ ὡς ἱστορικοῦ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, προκύπτει μὲ σαφήνεια τὸ διπλὸ συμπέρασμα: α) Ἡ προσπάθεια τοῦ Κούμα νὰ προσεγγίσει τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας παρουσιάζει μία πολυμέρεια ποὺ σίγουρα ὀφείλεται στὴν πρόταξη πότε τῶν ἱστοριογραμματολογικῶν, πότε τῶν ἱστοριοεκπαιδευτικῶν καὶ πότε τῶν ἱστοριοφιλοσοφικῶν δεδομένων. β) Ἡ πολυμέρεια τῆς προσπάθειάς του αὐτῆς δὲν τὸν ἐμποδίζει ὥστόσο νὰ διατηρεῖ σταθερὰ κάποια σχήματα, ποὺ συγκεκριμενοποιοῦνται κάθε φορὰ στὶς ἐπανειλημμένες ἀπόπειρές του εἴτε νὰ περιοδολογήσει τὴν ἱστορία εἴτε νὰ ἐπισημάνει τοὺς σταθμοὺς ἀνάπτυξης, ὅπως θὰ λέγαμε, τῆς νεοελληνικῆς παιδείας γενικὰ καὶ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἰδιαίτερα.

Ἀνασυνθέτοντας τὶς ἀπόπειρες αὐτὲς τοῦ Κούμα καταλήγουμε στὸ ἀκόλουθο ἱστοριοφιλοσοφικὸ καὶ ἱστοριογραμματολογικὸ διάγραμμα περιοδολόγησης, ποὺ ὡς ἓνα σημεῖο σίγουρα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὀριοθετήσουμε ἀκόμη καὶ σήμερα τὶς γνώσεις μας γιὰ τὴ φιλοσοφία τῶν Ἑλλήνων στὴν πιὸ κρίσιμη γιὰ τὴ νεώτερη ἱστορία τους ἐποχὴ: Ἡ πρώτη περίοδος τῆς πνευματικῆς τους πορείας ἀρχίζει μὲ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1453 καὶ τελειώνει στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα μὲ τὴν ἑναρξὴ τῆς διδακτικῆς δραστηριότητος τοῦ Βούλγαρη στὰ Γιάννινα. Ἡ περίοδος αὕτη παρουσιάζεται γενικὰ ὡς ἡ περίοδος τῶν «ἀπεριπάτητων περιπατητικῶν μας»⁵⁸, τῆς Ἀριστοτελικοσχολαστικῆς δηλαδὴ φιλοσοφίας, καὶ διαιρεῖται σὲ δύο ὑποπεριόδους: Ἡ πρώτη, κατὰ τὴν ὁποία στὸν ἐλληνικὸ χῶρο ἔλαμπαν μόνο «ἀμυδρὰ καὶ διψαλέα λυχνάρια ἀραιότατα κείμενα μεταξὺ παχυτάτου σκότους»⁵⁹, διαρκεῖ ἀπὸ τὸ 1453 μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα, ὅπως προκύπτει ἔμμεσα ἀπὸ τὰ «Προλεγόμενα» τῶν *Ἱστοριῶν*, στὰ ὁποία ἡ «αὐγὴ τῆς ἐλληνικῆς ἡμέρας» συνδέεται μὲ τὴ γέννηση στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα ἀξιόλογων συγγραφέων ποὺ ἔδωσαν, ἐννοεῖται, τὸ ἔργο τους ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα⁶⁰, καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὴν «Ἐπιστολή», στὴν ὁποία φαίνεται νὰ

57. Ὁ.π., σ. 596. Μετὰ τὸ 1819 παρατηρεῖ ὁ Κούμας κάποια κάμψη, γι' αὐτὸ καὶ σημειώνει (ὁ.π., σ. 598): «Κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη (1820 κ. ἐφ.) δὲν ἀπελάμβαναν πλέον τὰ σχολεῖα τὴν εὐνοϊκὴν προστασίαν τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν ἀρχόντων ὡς πρότερον».

58. Ὁ χαρακτηρισμὸς στὴν *Ἐπιστολή*, ὁ.π., σ. η'.

59. Ἀπὸ τὸν 12ο τόμο τῶν *Ἱστοριῶν*, ὁ.π., σ. 554. Πρβλ. ἐπίσης καὶ *Ἱστορίαι* 6, ὁ.π., σ. λθ'.

60. Ὁ.π. Τὸ κείμενο παρατίθεται στὴ σημείωση 27.

ορίζεται τὸ ἔτος 1718, πὺν ἐπέστρεψε ὁ Ἀνθρακίτης ἀπὸ τὴν Ἰταλία στὴν Ἑλλάδα, ὡς ἡ ἀρχὴ τῆς δεύτερης ὑποπεριόδου⁶¹. Ἡ χρονολογία αὐτὴ συνάδει καὶ μὲ ὅσα ἐκθέτει ὁ Κούμας στὸν 12ο τόμο τῶν *Ἱστοριῶν* του, ὅπου τὸ ἔτος 1720 ἀναφέρεται, ὅπως εἶδαμε, ὡς ἔτος τῶν ἀπαρχῶν αὐξησης τῆς παιδείας στὴν Ἑλλάδα⁶². Ἡ δεύτερη ὑποπερίοδος διαρκεῖ μόνο λίγες δεκαετίες καὶ κύριο γνῶρισμά της εἶναι ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἐξοδο ἀπὸ τὴν Ἀριστοτελικοσχολαστικὴ φιλοσοφία καὶ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς νεώτερης δυτικῆς σκέψης στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα — ἓνας ἀγῶνας πὺν ἐγκαινιάστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰῶνα ἀπὸ τὸν Ἀνθρακίτη καὶ ὁλοκληρώθηκε στὰ μέσα τοῦ ἰδίου αἰῶνα ἀπὸ τὸν Βούλγαρη, μὲ τὴ διδακτικὴ δραστηριότητα τοῦ ὁποῖου ἀρχίζει γι' αὐτὸ καὶ ἡ περίοδος τῆς Νεώτερης φιλοσοφίας. Καὶ τὴ δεύτερη αὐτὴ περίοδο, πὺν διαρκεῖ ἀπὸ τὸ 1750 μέχρι τὶς παραμονὲς τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821 καὶ πὺν ὡς κύριο γνῶρισμά της θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε τὴν ὅλο καὶ πῖο ἔντονη συνειδητοποίηση τῆς ἀνάγκης γιὰ τὴν «μετακομιδὴν τῆς παιδείας» γενικὰ «εἰς τὴν πατρίδα» ἢ, ὅπως ἄλλοῦ ὀνομάζεται, γιὰ τὴν «εἰς τὴν πατρίδα μας μετακένωσιν τῆς νεωτέρας φιλοσοφίας»⁶³, διαιρεῖ ὁ Κούμας σὲ δύο ὑποπεριόδους, ὅταν μιλάει γιὰ τὴ «γενομένη... εὐτυχεστέρα μας μεταβολὴ» στὰ πρῶτα χρόνια τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 18ου αἰῶνα⁶⁴. Βέβαια, ἡ σύνδεση τῆς «εὐτυχεστέρας... μεταβολῆς» μὲ τὴν ἰδρυση, ἀνακαίνιση, ἐπιδιόρθωση καὶ ἀποκατάσταση διαφόρων σχολείων σὲ πόλεις τοῦ εὐρύτερου ἑλληνικοῦ χώρου καθὼς καὶ μὲ κάποιες ἀλλαγὲς τῶν διδακτικῶν προγραμμάτων τους, στὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ δόθηκε τώρα ἰδιαίτερη βαρύτητα «εἰς τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας καὶ εἰς τὴν πειραματικὴν Φυσικὴν»⁶⁵, δείχνει ὅτι ἡ ὑποπεριοδολόγηση τῆς δεύτερης περιόδου ἀφορᾷ καταρχὴν τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας ἢ, ἀκριβέστερα, τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης καὶ ὄχι τὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας. Γιὰ τὸν Κούμα ὡστόσο ἡ πορεία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας συναρτᾶται ἄμεσα μὲ τὴ διδασκαλία της στὰ ἀνώτερα ἑλληνικὰ σχολεῖα, τῶν ὁποίων τὴν ἱστορία καὶ ἀκολουθεῖ. Γι' αὐτὸ καὶ στὰ κείμενα πὺν ἐξετάζουμε (μὲ ἐξαίρεση τὰ «Προλεγόμενα» τῶν *Ἱστοριῶν* πὺν περιορίζονται στὴν ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας), ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία ἐξιστορεῖται — ὅσο ἐξιστορεῖται — μὲ συνεχεῖς ἀναφορὲς σὲ θέματα τῆς ἐκπαίδευσης καὶ μάλιστα τῆς σχολικῆς πράξης. Ἔτσι ἡ περιοδολόγηση τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας τῶν Νεοελλήνων φαίνεται νὰ ἰσχύει

61. Βλ. σημείωση 24.

62. Πρβλ. *Ἱστορίαι* 12, ὁ.π., σ. 555.

63. *Ἐπιστολή*, ὁ.π., σσ. ια' καὶ λε'.

64. Πρβλ. ὁ.π., σ. ιβ'.

65. Ὁ.π.

σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας τους, ὥστε, παρόλες τὶς δικαιολογημένες ἐπιφυλάξεις μας, νὰ πρέπει ἴσως νὰ προσγράψουμε στὸν Κούμα καὶ τὴ διαίρεση τῆς περιόδου τῆς Νεώτερης φιλοσοφίας σὲ δύο ὑποπεριόδους, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη διαρκεῖ περίπου σαράντα καὶ ἡ δεύτερη περίπου τριάντα χρόνια (ἀπὸ τὸ 1750 μέχρι τὸ 1790 καὶ ἀπὸ τὸ 1790 μέχρι τὸ 1821⁶⁶ ἀντίστοιχα). Ἡ μεταξύ τους διαφοροποίηση δὲν εἶναι ἐμφανής, σίγουρα ὁμως ἐκφράζεται τόσο στὴ στροφή τῆς παιδείας πρὸς τὶς μαθηματικές καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες, τὴν ὁποία ὑποδηλώνουν, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, οἱ ἀπαριθμήσεις τῶν σχολείων καὶ τῶν διδασκάλων στοὺς προλόγους τῆς *Σειρᾶς* καὶ τοῦ *Συντάγματος*, ὅσο καὶ στὴν ἰδιαίτερη ἔμφαση ποὺ δόθηκε τὶς τελευταῖες δεκαετίες πρὶν τὴν Ἐπανάσταση στὴ μετακένωση ἢ μετακομιδὴ πνευματικῶν ἀγαθῶν ἀπὸ τὴν κεντρικὴ Εὐρώπη στὴν Ἑλλάδα⁶⁷.

Ἔτσι τὸ ἱστοριοφιλοσοφικὸ σχῆμα τῆς περιοδολόγησης τοῦ Κούμα, ἀπλὸ στὴ σύλληψή του καὶ συγκεκριμένο στὶς ὀριοθετήσεις του, διαμορφώνεται —σύμφωνα μὲ τὴν παραπάνω ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν σχετικῶν κειμένων του— ὡς ἑξῆς:

Πρώτη περίοδος (1453-1750): Περίοδος τῶν «μιμημάτων τῆς τῶν Εὐρωπαίων Ἀριστοτελικοσχολαστικῆς... Φιλοσοφίας»⁶⁸.

Πρώτη ὑποπερίοδος (1453 - περ. 1720): Ἐποχὴ «μεγάλων καὶ παχυλῶν ὑπομνηματιστῶν» ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη⁶⁹.

Δεύτερη ὑποπερίοδος (περ. 1720 - περ. 1750): Ἐποχὴ ἐξόδου ἀπὸ τὴν Ἀριστοτελικοσχολαστικὴ φιλοσοφία καὶ γνωριμίας μὲ τὴ νεώτερη δυτικὴ ἐπιστήμη (κυρίως τὰ Μαθηματικά).

Δεύτερη περίοδος (περ. 1750 - 1821): Περίοδος τῶν «μιμημάτων τῆς τῶν Εὐρωπαίων... νεωτέρας Φιλοσοφίας»⁷⁰.

Πρώτη ὑποπερίοδος (περ. 1750 - περ. 1790): Ἐποχὴ εἰσαγωγῆς τῆς νεώτερης δυτικῆς φιλοσοφίας (κυρίως τῆς φιλοσοφίας τοῦ Bacon, τοῦ Leibniz, τοῦ Locke καὶ τοῦ Christian Wolff) ἀπὸ τὸν Βούλγαρη καὶ τοὺς συνεχιστὲς τοῦ ἔργου του.

Δεύτερη ὑποπερίοδος (περ. 1790 - 1821): Ἐποχὴ ὁλοκλήρωσης τῆς εἰ-

66. Ἀκριβέστερα: Ἀπὸ τὸ 1750 μέχρι τὸ 1793 καὶ ἀπὸ τὸ 1794, τὸ ἔτος τῆς «εὐτυχέστερας μας μεταβολῆς» (πρβλ. ὅ.π.), μέχρι τὸ 1821.

67. Γιὰ τὴ μετακένωση πρβλ. ἰδιαίτερα Alexandros Papaderos *Metakenosis — Griechenlands Herausforderung durch die Aufklärung in der Sicht des Korais und des Oikonomos. Archiv für Vergleichende Kulturwissenschaft* hrsg. v. Anton Hilckman, Bd. 6, Verlag Anton Hain, Maisenheim am Glan 1970.

68. *Σύνοψις*, ὅ.π., σ. 207.

69. Ὁ χαρακτηρισμὸς ἀπὸ τὴν Ἐπιστολή, ὅ.π. σ. ε'.

70. *Σύνοψις*, ὅ.π. σ. 207.

σαγωγής της νεώτερης δυτικής φιλοσοφίας, στροφής πρὸς τὶς μαθηματικὲς καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἔντονης μετακένωσης.

Τὸ ἱστοριοφιλοσοφικὸ διάγραμμα περιοδολόγησης, ποὺ κερδίσαμε ἀνασυνθέτοντας τὶς ἐπανειλημμένες ἀπόπειρες τοῦ Κούμα εἴτε νὰ προσδιορίσει τὶς περιόδους εἴτε νὰ ἐπισημάνει τοὺς σταθμοὺς ἀνάπτυξης τῆς νεοελληνικῆς παιδείας γενικὰ καὶ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἰδιαίτερα, φαίνεται ν' ἀποδίδει ὥς ἓνα σημεῖο πιστὰ τὴ φιλοσοφικὴ πραγματικότητα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα. Ἡ διάκριση, γιὰ παράδειγμα, τῶν δύο περιόδων — τῆς Ἀριστοτελικοσχολαστικῆς καὶ τῆς Νεώτερης φιλοσοφίας — εἶναι ἀναμφισβήτητα ὀρθή, ἐνῶ ἡ θέση τοῦ κοινοῦ ὁρίου τους στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα ἀποτελεῖ τελικὰ θέμα ἑρμηνείας τῶν τότε πνευματικῶν διεργασιῶν τοῦ δούλου Γένους. Ἡ ὑποπεριοδολόγηση τῶν δύο περιόδων δὲν εἶναι ἐξάλλου ἀθεμελίωτη, ἀλλὰ στηρίζεται σὲ κάποιες ἐκτιμήσεις, ἡ ὀρθότητα τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζεται ἀκόμη καὶ σήμερα: Ἡ ἀναγωγή τῶν ἀπαρχῶν τῆς αὔξεσης τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στὴ δεύτερη δεκαετία τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικοπολιτικῶν συνθηκῶν τοῦ δούλου Γένους ἐξαιτίας τῆς σύσφιγξης τῶν σχέσεων τοῦ «μὲ τὸ φωτισμένον τῆς Εὐρώπης μέρος»⁷¹ λίγες δεκαετίες πρὶν τὴν Ἐπανάστασή του ἰσχύουν πλέον ὥς κοινοὶ τόποι καὶ προβάλλονται γι' αὐτὸ καὶ σὲ κείμενα μὴ ἐρευνητικοῦ χαρακτήρα.

Οἱ ἐπιμέρους ὀρθὲς ἐκτιμήσεις τοῦ Κούμα δὲν ἀρκοῦν ὥστόσο γιὰ τὴν υἱοθέτηση τῆς παραπάνω περιοδολόγησής του ἀπὸ τὴ σύγχρονη φιλοσοφικὴ ἱστοριογραφία, τῆς ὁποίας οἱ αὐστηρὲς ἀπαιτήσεις ἀρχίζουν ἀπὸ τὴ συστηματικὴ θεμελίωση τῆς ἀνάγκης τῶν περιοδολογήσεων καὶ ἐπεκτείνονται μέχρι τὴν ἀνάδειξη τῆς συναλληλίας τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν ἄλλων διαθλάσεων τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας ἐνὸς λαοῦ στὸ πνευματικόν, ὅπως συνηθίζουμε νὰ λέμε, ἐπίπεδο. Ἀσφαλῶς δὲν θὰ περίμενε κανεὶς κάποια συστηματικὴ προσέγγιση τῆς προβληματικῆς τῶν περιοδολογήσεων τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ ἓναν Ἑλληνα λόγιο τῶν ἀρχῶν τοῦ περασμένου αἰῶνα, ποὺ ὡς κύριο στόχο τῆς ζωῆς του —τὸν ὁποῖο ἄλλωστε καὶ ἐκπλήρωσε— φαίνεται νὰ ἔταξε τὴν προσφορὰ στὸ Γένος του μιᾶς σειρᾶς ἐγχειριδίων καὶ γενικῶν ἔργων ποὺ καλύπτουν τόσο διαφορετικὲς μεταξὺ τους ἐπιστῆμες, ὅπως εἶναι, γιὰ παράδειγμα, τὰ Μαθηματικά, ἡ Φυσικὴ, ἡ Χημεία, ἡ Γεωγραφία, ἡ Ἱστορία, ἡ Γραμματικὴ καὶ ἡ Φιλοσοφία⁷². Οὐτε πάλι μποροῦμε

71. *Ἐπιστολή*, ὁ.π., σ. 1α'.

72. Γιὰ τὴν ὅλη προσφορὰ τοῦ Κούμα στὸ Γένος πρβλ. τὴν αὐτοβιογραφία του στὸν 12ο τόμο τῶν *Ἱστοριῶν*, ὁ.π., σσ. 583-598 (βλ. σχετικὰ Νίκου Κ. Ψημμένου, *Ἡ αὐτοβιογραφία τοῦ Κωνσταντίνου Κούμα ὡς φιλοσοφικὴ μαρτυρία*, *Μνήμη Εὐαγγέλου Παπανούτσου*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 1983, σσ. 271-284) καθὼς καὶ τὶς ἐργασίες τῶν νεώτερων

νὰ ἀναζητήσουμε στὰ ἱστοριογραμματολογικὰ καὶ ἱστοριοφιλοσοφικὰ κείμενα τοῦ λογίου αὐτοῦ ἐρμηνευτικὲς προσεγγίσεις τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, πού, μόνο μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν ἱστοριοφιλοσοφικῶν παραδόσεων τοῦ Hegel πού οὐσιαστικὰ πρῶτος τὶς ἀνέπτυξε καὶ πρῶτος προσπάθησε νὰ τὶς ἐφαρμόσει, ἔγιναν εὐρύτερα γνωστές⁷³.

Ἡ περιοδολόγηση τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Κούμα δὲν ὑστερεῖ ὅμως γι' αὐτοὺς τοὺς λόγους. Ὑστερεῖ κυρίως γιὰτὶ σὲ τελευταία ἀνάλυση φαίνεται νὰ μὴν προέκυψε ἀπὸ τὴν πλήρη γνώση τοῦ ἀντικειμένου, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται. Ἦδη ὁ σίγουρα ἀβασάνιστος χαρακτηρισμὸς «τῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος φιλοσοφημάτων» ὡς «μιμημάτων» τῶν δύο μορφῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας (τῆς Ἀριστοτελικοσχολαστικῆς καὶ τῆς Νεωτέρας)⁷⁴ μᾶς δείχνει ἔμμεσα ἀλλὰ μὲ σαφήνεια πόσο ὑπεραπλουστευτικὲς καὶ ἐπομένως πόσο ἀτεκμηρίωτες ἦταν τελικὰ οἱ ἀπόψεις τοῦ Κούμα γιὰ τὴ φιλοσοφία, τὴν ἱστορία τῆς ὁποίας περιοδολόγησε. Κι εἶναι ἀξιοσημεῖωτο ὅτι στὸ ἐπίμετρο τῆς *Συνόψεως*, στὸ ὁποῖο ὑπάρχει ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτός, παραλείπεται μετὰ τῶν ἄλλων ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομα ἐνὸς λογίου —τοῦ Ἀθανασίου Ψαλίδας συγκεκριμένα—, στὸ κύριο φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ ὁποίου νεώτεροι μελετητὲς ἀναγνωρίζουν στοιχεῖα μιᾶς προσωπικῆς σύνθεσης διδασκαλιῶν προγενέστερων καὶ συγχρόνων του φιλοσόφων⁷⁵. Τέτοιου εἶδους

μελετητῶν τοῦ ἔργου του: Ἀλεξάνδρου Ι. Δεσποτοπούλου. *Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους Κωνσταντῖνος Μιχαὴλ Κούμας (1777-1836)*, Ἀθήνα 1968· Ρ. Ἀργυροπούλου, ὁ.π., σσ. 225-228· Γιάννη Καρά, *Θεόφιλος Καΐρης - Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας: Διὰ πρωτοπόροι δάσκαλοι τοῦ Γένους*, ἐκδ. Gutenberg, Ἀθήνα 1977, σσ. 117-164· Μ. Α. Ἀναστασιάδη, Ἕνας καινοτόμος φυσικὸς τοῦ ἐλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ - Κωνσταντῖνος Μιχαὴλ Κούμας (1777-1836), *Μικρασιατικὰ χρονικά* 17, Ἀθήνα 1980, σσ. 9-56· Ἰωάννου Ἑρ. Ζεγκίνη, Κωνσταντῖνος Κούμας, ἓνας διδάσκαλος τοῦ Γένους, *Παρουασὸς ΚΒ*/1980, σσ. 227-231.

73. Συγκεκριμένα μετὰ τὸ 1833-1836 πού κυκλοφόρησαν οἱ τρεῖς τόμοι τῶν *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* μὲ πρόλογο καὶ ἐκδοτικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Karl Ludwig Michelet. Γιὰ τὴν ἱστοριοφιλοσοφικὴ θεωρία τοῦ Hegel πρβλ. Klaus Düsing, *Hegel und die Geschichte der Philosophie*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Erträge der Forschung, Bd. 206, Darmstadt 1983, σσ. 7-39. Θεόφιλου Βέικου, Ἡ θεωρία τοῦ Χέγκελ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, στὰ πρακτικὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ συμποσίου τοῦ Κέντρου Μαρξιστικῶν Ἑρευνῶν, *Ὁ Χέγκελ καὶ ὁ Μαρξισμὸς*, ἐκδ. Σύγχρονη ἐποχή, Ἀθήνα 1982, σσ. 40-50.

74. Πρβλ. *Σύνοψις*, ὁ.π., σ. 207.

75. Πρβλ. τὶς σχετικὲς κρίσεις γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ ἔργο τοῦ Ἡπειρώτη λογίου Ἀληθῆς εὐδαιμονία τῶν: G. P. Henderson, *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ 1620-1830: Ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας*, μετάφραση Φ. Κ. Βώρου, ἐκδοσὴ τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1977, σ. 151 κ.έ.· Βασ. Α. Κύρκου, Immanuel Kant καὶ Ἀθανάσιος Ψαλίδας — Προσεγγίσεις καὶ ἐπιδράσεις, *Ἀφιέρωμα στὸν Ε. Π. Παπανοῦτσο τ. Α'*, Ἀθήνα 1980, σ. 255 κ.έ.· Παναγιώτη Χ. Νούτσου, Ὁ νεαρὸς Ψαλίδας γιὰ τὴ Θεία Ἀποκάλυψη, *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 25/1983,

χαρακτηρισμοί και παραλείψεις δὲν καθιστοῦν ὥστόσο προβληματικὴ τὴν περιοδολόγηση μὴ καὶ μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν ἀντίστοιχα στὴ διαφορετικὴ ἐκτίμηση τῶν ἱστοριοφιλοσοφικῶν δεδομένων καὶ στὰ κενὰ τῶν πηγῶν ἢ στὴν «ἀσθένεια τῆς μνήμης»⁷⁶.

Ἡ αἰτιολόγηση τῶν ὑπεραπλουστεύσεων καὶ τῶν παραλείψεων τοῦ Κούμα ἐξηγεῖ, δὲν βελτιώνει τὴν ὅλη εἰκόνα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ποὺ ἡ περιοδολόγησή του μᾶς προσφέρει. Καὶ ἡ εἰκόνα αὐτὴ εἶναι, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφικῆς πραγματικότητας ἀπὸ τὸ 1453 μέχρι τὸ 1750, κάθε ἄλλο παρὰ πιστὴ. Ὁ Κούμας, ὀφείλουμε νὰ παρατηρήσουμε, σίγουρα δὲν εἶχε σαφεῖς παραστάσεις γιὰ τὴν ἐλληνικὴ φιλοσοφία τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἀλλιῶς δὲν καταλαβαίνουμε, γιατί, γιὰ παράδειγμα, δὲν ἐκτίμησε τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς συμβολῆς στὴν ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς οὔτε τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλέα, ποὺ εἰσήγαγε, ὅπως γνωρίζουμε, τὸν Νεοαριστοτελισμὸ τῆς Πάδοβας στὴν Ἑλλάδα, οὔτε, προπάντων, τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου, ποὺ πρῶτος ἀντιπαρέθεσε στὸν Ἀριστοτελισμὸ τῆς ἐποχῆς του τὴ νεώτερη δυτικὴ σκέψη ἐπισημαίνοντας μάλιστα κατὰ τὸν πλέον ἀναμφίλεκτο τρόπο καὶ τὴν ὑπεροχὴ τῆς δεύτερης ἐναντι τοῦ πρώτου⁷⁷.

Θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπεκτείνουμε τὸν ἔλεγχό μας καὶ στὶς μερικότερες ἀπόψεις τοῦ Θεσσαλοῦ λογίου γιὰ τὴν πορεία τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, ὥστε νὰ θεμελιώσουμε πληρέστερα τὴν τελικὴ κρίση μας γιὰ τὴ μαρτυρία του ὡς ἱστορικοῦ της. Περιοριζόμαστε ὅμως στὴν παραπάνω παρατήρηση γιὰ δύο βασικοὺς λόγους: α) Γιατὶ οἱ μερικότερες αὐτὲς ἀπόψεις, ὅπως ἀποκρυσταλλώθηκαν στὸ σχῆμα περιοδολόγησης τοῦ Κούμα, προβάλλουν κατὰ κάποιο τρόπο ὡς ἡ συνέπεια τῆς ἄγνοιας ἢ παραγνώρισης τῆς ὅλης προσφορᾶς τῶν δύο φιλοσόφων ποὺ μόλις μνημονεύσαμε· καὶ β) γιατί οἱ ἴδιες ἀπόψεις ὀφείλουν νὰ ἐξεταστοῦν διεξοδικὰ στὰ πλαίσια εἰδικῶν μελετῶν μὲ μόνο ἀντικείμενο τὴ θεώρηση ἢ ἐρμηνεία τοῦ ἔργου μεμονωμένων Νεοελλήνων φιλοσόφων ἀπὸ τὸν Κούμα. Ἐξάλλου οἱ ἀντιρρήσεις μας ἀναφέρονται στὴ διάρθρωση τοῦ σχήματος τῆς περιοδολόγησης ποὺ διαγράψαμε καὶ ὄχι στὰ ἐπιμέρους σημεῖα του, ὅπως εἶναι, γιὰ παράδειγμα, ἡ ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἀποδίδεται στὸ διδακτικὸ καὶ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Βούλγαρη, τὸ ὁποῖο καὶ σήμερα ἐκτιμᾶται ἐπίσης ἰδιαίτερα. Ἄν ἡ ἐκτίμησή του ἀπὸ τὸν Κούμα φθάνει μέχρι τὴ θεώρησή του ὡς τοῦ τέλους τῆς πρώτης καὶ τῆς ἀπαρχῆς τῆς

σσ. 284-286. Στὴν ἀπαρίθμηση τῶν Νεοελλήνων φιλοσόφων τοῦ ἐπιμέτρου τῆς *Συνόψεως* δὲν ἀναφέρονται ἐπίσης οὔτε ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς οὔτε ὁ Βενιαμὴν Λέσβιος.

76. *Σύνοψις*, ὁ.π., σ. 207.

77. Πρβλ. Νικολάου Μαυροκορδάτου, *Φιλοθέου πάρεργα. Νῦν πρῶτον τυπωθέντα. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας. Παρὰ τῷ Φράντζ Ἀντωνίῳ Σχαίμβλ. 1800*. σ. 54 κ.έ.

δεύτερης περιόδου τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, αὐτὸ ἀποτελεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ ἀπλῆ συνέπεια τῆς ἄγνοιας ἥ, ἔστω, μὴ ὀρθῆς ἀξιολόγησης τῆς προσφοράς τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου⁷⁸ καὶ ὀφείλει νὰ μελετηθεῖ πρῶτα-πρῶτα στὰ πλαίσια μιᾶς εἰδικῆς ἐργασίας ποὺ θὰ λάβει ὑπόψη τῆς ὅλες τῆς ἱστοριοφιλοσοφικῆς παραμέτρου, ὅπως εἶναι ἡ πιθανὴ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησε σχετικὰ ὁ Ἰωάννης Δημητριάδης Πέζαρος ἢ ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς⁷⁹, ἡ ἐλλιπὴς διερεύνηση τῶν πηγῶν⁸⁰, ἀκόμη καὶ ἡ «ἀσθένεια τῆς μνήμης»⁸¹.

Ἐχει γίνεи, νομίζω, φανερὸ ὅτι ἡ περιοδολόγηση τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸν Κούμα δὲν εἶναι οὔτε ἀπορριπτέα οὔτε παραδεκτὴ, ἐφόσον σ' αὐτὴν βρῆκαν τὴν τελικὴ ἀποκρυστάλλωσή τους ἀπόψεις στηριγμένες τόσο σὲ ὀρθὲς ὅσο καὶ σὲ ἐσφαλμένες ἐκτιμήσεις. Ἔτσι τὸ ὅλο σχῆμα θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ κυρίως ὡς μία πρόταση περιοδολόγησης ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς ἀφετηρία ἐνὸς εὐρύτερου προβληματισμοῦ μὲ στόχο τὴ συστηματικὰ θεμελιωμένη καὶ ἱστοριοφιλοσοφικὰ τεκμηριωμένη ἐπεξεργασία ἐνὸς νέου σχήματος ποὺ θ' ἀνταποκρίνεται στὸ σημερινὸ ἐπίπεδο γνώσης τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας⁸². Ἡ γνώση τῆς φιλοσοφίας αὐτῆς ἀπὸ τὸν Κούμα δὲν μποροῦσε ἄλλωστε παρὰ νὰ εἶναι ἐλλιπὴς, ἀφοῦ ὁ Κούμας δὲν ὑπῆρξε ὁ ψυχρὸς μελετητὴς τῆς, ἀλλὰ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσωπευτικότερους ἐκφραστὲς τῆς τελευταίας καὶ ἀναμφισβήτητα πιὸ δυναμικῆς φάσης τῆς ἀνάπτυξίς τῆς, τῆς φάσης ποὺ εἶναι γνωστὴ ὡς Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός.

78. Γιὰ τὴν ὅλη προσφορά τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου πρβλ. Ἄλκη Ἀγγέλου, *Πλάτωνος τύχαι (Ἡ λόγια παράδοση στὴν Τουρκοκρατία)*, Ἀθήνα 1963, σσ. 63-81 καὶ Jacques Bouchard, Nicolas Mavrocordatos et l'«époque des tulipes», *Ὁ ἐραμιστὴς* 17/1981, σσ. 120-129.

79. Ἡ βαθιὰ ἐπίδραση τῶν δύο ἀνδρῶν στὴ διαμόρφωση γενικὰ τῆς σκέψης τοῦ Κούμα θεωρεῖται δεδομένη, ἀφοῦ ὁ πρῶτος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ὅσων γράφει γιὰ τὸ δάσκαλό του τόσο στὸν πρῶτο τόμο τῆς *Σειρᾶς* (ὁ.π., σ. ιε') ὅσο καὶ στὸν 12ο τόμο τῶν *Ἱστοριῶν* του (ὁ.π., σσ. 567-572 καὶ σ. 583) φαίνεται νὰ ὑπῆρξε ὡς ἓνα σημεῖο τὸ βασικὸ πρότυπό του στὴν ὅλη διδακτικὴ δραστηριότητά του, ἐνῶ τοῦ δευτέρου τῆς γνώμης, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ στὴν αὐτοβιογραφία του (ὁ.π., σ. 587), «κανεῖς ἴσως δὲν ἐσεβάσθη... ὅσον αὐτός».

80. Γιὰ τῆς πηγῆς του γράφει ὁ Κούμας στὸ ἐπίμετρο τῆς *Συνόψεως* (ὁ.π., σ. 270): «Ὅσα περὶ τούτου δύναμαι νὰ εἶπω μὲ συντομίαν, τὰ μὲν παρέλαβα ἀπὸ στόματος ἀξιόπιστων ἀνδρῶν, τὰ δὲ ἀνέγνωσα κατὰ καιροὺς εἰς διάφορα νεώτερα ἡμῶν βιβλία, ἐκ τῶν ὁποίων δὲν ἔχω κατὰ τὸ παρὸν κανέν· ἀλλ' εἴ τι σφάλω εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἡ τούτου αἰτία εἶναι ἢ εἰς τὰς πηγάς, ὅθεν ἦντλησα τὰς εἰδήσεις, ἢ εἰς τὴν ἀσθένειαν τῆς μνήμης μου, καὶ ὅχι ποτὲ εἰς τὴν καταφρόνησιν τῆς ἱερωτάτης ἀληθείας». Πρβλ. ἐπίσης *Ἐπιστολή*, ὁ.π., σ. δ' κ.ε.

81. *Σύνοψις*, ὁ.π.

82. Γιὰ τὴν προβληματικὴ τῆς περιοδολόγησης πρβλ. Παναγιώτη Χρ. Νούτσου, *Νεοελληνικὴ φιλοσοφία — Οἱ ἰδεολογικὲς διαστάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς προσεγγίσεων*, ἐκδ. Κέδρος, Ἀθήνα 1981, σσ. 20-23.

Ἄς μὴ νομισθεῖ ὅτι τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἀνιστορικό. Καὶ μόνο τὸ ἱστορικό ἔργο τοῦ Κούμα ἀρκεῖ γιὰ τὴν ἀπόρριψη μιᾶς τέτοιας θέσης. Ἡ ἐξήγηση τῆς διαφαινόμενης ἀνεπάρκειας τῶν γνώσεών του γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πρώτης περιόδου τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ὀφείλει γι' αὐτὸ νὰ ἀναζητηθεῖ στὴν ἰδιαιτερότητα τῶν κειμένων ποὺ ἐξετάσαμε παραπάνω, μία ἰδιαιτερότητα ποὺ ἐνῶ καθορίζεται σὲ τελευταία ἀνάλυση μόνο ἀπὸ τὴν οἰκονομία τῶν ἔργων, στὰ ὁποῖα τὰ κείμενα αὐτὰ φιλοξενοῦνται, ἀντικατοπτρίζει, ὅπως θὰ δοῦμε, καὶ τὶς πνευματικὲς διεργασίες τοῦ Διαφωτισμοῦ, κοινὸ γνῶρισμα τῶν ὁποίων ἦταν, ὡς γνωστό, ἡ διάθεση μιᾶς ὀλικῆς ἀντιπαράθεσης πρὸς τὸν Ἀριστοτελισμὸ κάθε μορφῆς. Ὁ Κούμας δὲν ἦταν θεατὴς τῆς ἀντιπαράθεσης Διαφωτισμοῦ - Ἀριστοτελισμοῦ. Συμμετεῖχε στὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν Ἀριστοτελικοσχολαστικῶν καὶ τὰ ἱστοριογραφματολογικὰ ἢ ἱστοριοφιλοσοφικὰ κείμενά του διαδηλώνουν — πότε ἄμεσα καὶ πότε ἔμμεσα— ὄχι μόνο τὴν ἐνταση τῆς ὅλης πολεμικῆς, ἀλλὰ συχνὰ —πολὺ συχνὰ μάλιστα— καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸ τῆς νίκης τῆς Νεώτερης φιλοσοφίας, τὴ διάδοση τῆς ὁποίας ἄλλωστε ὁ ἴδιος ὑπηρέτησε μὲ σπάνια συνέπεια.

Ἡ συνεχόμενη ἀνάγνωση καταρχὴν ὅλων τῶν χωρίων τῆς πολεμικῆς καὶ μετὰ ὅλων τῶν χωρίων τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τοῦ Κούμα εἶναι ἀποκαλυπτική. Μὲ μοναδικὴ ἐξαίρεση τὸ ἐπίμετρο τῆς *Συνόψεως*, στὸ ὁποῖο συνειδητὰ ἐπιχειρεῖται ἡ σχεδίαση ἐνὸς στοιχειώδους διαγράμματος τῆς πορείας τῆς νεοελληνικῆς σκέψης ἀπὸ τὸ 1453 μέχρι τὶς παραμονὲς τοῦ 1821 καὶ στὸ ὁποῖο ἀναγκαστικὰ παρουσιάζεται καὶ τὸ ἔργο τῶν σημαντικότερων ἐκπροσώπων τῆς Ἀριστοτελικοσχολαστικῆς φιλοσοφίας, ὁ Κούμας σὲ κανένα κείμενό του δὲν γράφει πραγματικὰ τὴν ἱστορία οὔτε τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας γενικὰ οὔτε τῆς πρώτης περιόδου τῆς ἰδιαίτερα. Στὰ ἄλλα κείμενα, ποὺ ἐξετάσαμε μέχρι τώρα εἴτε ὡς ἱστοριογραφματολογικὰ εἴτε ὡς ἱστοριοφιλοσοφικά, κύρια μέριμνά του εἶναι ἡ εἰσαγωγή τῶν ἀναγνωστῶν του στὸ ἀντικείμενο τῶν συγκεκριμένων ἔργων του ἢ ξεχωριστῶν κεφαλαίων τους — στὰ Μαθηματικά καὶ τὴ Φυσική⁸³, στὴ Φιλοσοφία⁸⁴, στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου γένους⁸⁵ ἢ καὶ στὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης⁸⁶. Ὁ εἰσαγωγικὸς χαρακτήρας τῶν κειμένων αὐτῶν ἀπαιτοῦσε, θὰ λέγαμε, τὴν κατάδειξη τῆς στάθμης τῶν σπουδῶν τῆς ἀντίστοιχης ἐπιστήμης στὴν Ἑλλάδα ἢ τοῦ γενικοῦ ἐπιπέδου τῆς παιδείας τῆς. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ Κούμας «ἐξιστόρησε» ἐπανειλημμένα τὴν ἀνάπτυξη πότε τῶν νεοελληνι-

83. Πρβλ. *Σειρὰ* 1, ὁ.π., σσ. α'-κη'.

84. Πρβλ. *Σύνταγμα* 1, ὁ.π., σσ. γ'-ξβ' (: *Επιστολή*).

85. Πρβλ. *Ἱστορίαι* 1, ὁ.π., σσ. α'-οστ', καὶ 6, ὁ.π., σσ. ε'-οα'.

86. Πρβλ. *Ἱστορίαι* 12, ὁ.π., σσ. 554-599.

νικῶν γραμμάτων καὶ πότε τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἀρχίζοντας κάθε φορά με τὴν ἐπισήμανση τῆς τραγικῆς θέσης τοῦ δούλου Γένους ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τελειώνοντας πάντα με τὴ —διεξοδικὴ μερικὲς φορές— περιγραφή τοῦ «θαυμασίου σταδίου», τῆς «εὐτυχεστέρας μεταβολῆς» ἢ τῆς «εἰς τὰς μαθήσεις προθυμοτέρας κινήσεως» τῶν δικῶν του χρόνων⁸⁷. Οἱ κριτικὲς ἀναφορὲς του στὴν ἐποχὴ τῶν Νεοελλήνων ἀριστοτελικοσχολαστικῶν φιλοσόφων εἶναι συνήθως σύντομες καὶ δὲν μᾶς προσφέρουν —οὔτε κὰν στὸ σύνολό τους— τὴν ἱστορικὴ εἰκόνα τῶν πνευματικῶν ζυμώσεων τῆς. Φαίνεται ὅτι ἔμμεσα ὑπηρετοῦν κι αὐτὲς τὴν ἀνάδειξη τῆς λαμπρότητας τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀκολούθησε, τῆς ἐποχῆς δηλαδὴ τῆς Νεώτερης φιλοσοφίας ποὺ κορύφωσή της ἀποτελεῖ ὁ νεοελληνικὸς Διαφωτισμός.

Πιὸ σημαντικὰ γιὰ τὴ θεματικὴ μας εἶναι τὰ συμπεράσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ συνεκτίμηση τῆς πολεμικῆς τοῦ Κούμα κατὰ τῶν ἀριστοτελικοσχολαστικῶν φιλοσόφων καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ του γιὰ τὴν ἐπικράτηση στὴν Ἑλλάδα τῆς Νεώτερης φιλοσοφίας. Τὸ στοιχεῖο ἀντιπαράθεσης, ποὺ ἐνυπάρχει στὴν ἔκφραση καὶ τῆς πολεμικῆς καὶ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, συγκεκριμενοποιεῖται μετὰ τὴ συνεκτίμησή τους κατὰ τρόπο ποὺ καθιστᾷ δυνατό τὸν προσδιορισμὸ τόσο τοῦ γενικότερου πλαισίου, στὸ ὁποῖο ἐντάσσονται τὰ ἱστοριοφιλοσοφικὰ καὶ ἱστοριογραμματολογικὰ διαγράμματα τοῦ Κούμα, ὅσο καὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς ποὺ μέχρι ἐνὸς σημείου διασφαλίζει τὴ θεώρηση τῶν ἐπιμέρους φάσεων τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ὡς τμημάτων μιᾶς ἐνιαίας καὶ συνεχοῦς πορείας. Ὅταν ὁ Κούμας στὴν «Ἐπιστολὴ» του, γιὰ παράδειγμα, χαρακτηρίζει τοὺς Νεοέλληνες φιλοσόφους πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀνθρακίτη, τὸ Βασιλόπουλο Μπαλάνο καὶ τὸ Βούλγαρη χωρὶς καμία διάκριση ὡς «μεγάλους καὶ παχυλοὺς ὑπομνηματιστὲς» τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη⁸⁸, τότε κάνει λόγο καὶ γιὰ «τὸ πάντων μέγιστον, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ σημειωθῇ ἀκριβῶς εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νέας Ἑλλάδος, καὶ νὰ μὴ λησμονηθῇ ἀπὸ κανένα εὐγνωμονέστερον Γραικόν», γιὰ τὴν «ἀρχὴ» δηλαδὴ «τῆς τῶν φιλοσοφικῶν φρονημάτων μεταβολῆς, τὴν ὁποίαν εἰσεβίβασεν εἰς τὸ Γένος μας ἡ ἀξιέπαινος πόλις τῶν Ἰωαννίνων»⁸⁹. Ἡ πολεμικὴ κατὰ τῶν ἀριστοτελικοσχολαστικῶν φιλοσόφων συναρτᾶται λοιπὸν μετὰ τὴν προβολὴ τῆς Νεώτερης φιλοσοφίας, ἡ ἐπικράτηση τῆς ὁποίας στὴν Ἑλλάδα ἐξηγεῖ καὶ τὸν ἐνθουσιασμὸ τοῦ Κούμα γιὰ τὴν κατάστασι τῆς ἐλληνικῆς παιδείας στὰ δικά του χρόνια.

87. Πρβλ. Σειρὰ 1, ὁ.π., σ. ιζ', *Ἐπιστολὴ*, ὁ.π., σ. ιβ' καὶ *Ἱστορίαι* 6, ὁ.π., σ. μγ'.

88. *Ἐπιστολὴ*, ὁ.π., σ. ε'.

89. Ὁ.π., σ. στ'.

Ἡ πολεμικὴ καὶ ὁ ἐνθουσιασμός, κοινὴ ἀφετηρία τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα ἡ βεβαιότητα γιὰ τὴν ἀνωτερότητα τῆς Νεώτερης ἐναντι τῆς Ἀριστοτελικοσχολαστικῆς φιλοσοφίας, ἐπαληθεύουν ἔτσι τὴν ἄποψή μας γιὰ τὴ θέση τοῦ Κούμα στὴν πνευματικὴ ἱστορία τῶν Νεοελλήνων — μία θέση ποὺ τὸν καταξιώνει ὡς ἐκφραστὴ τῆς τελευταίας καὶ πιὸ δυναμικῆς φάσης τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Κι ἡ γνώση τῆς θέσης τοῦ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει μόνο νὰ κατανοήσουμε τὴν ὀξύτητα τῆς πολεμικῆς τοῦ κατὰ τοῦ ἔργου τῶν ἐκπροσώπων τῆς πρώτης ἢ τὸ μέγεθος τοῦ ἐνθουσιασμοῦ τοῦ γιὰ τὸ ἔργο τῶν ἐκπροσώπων τῆς δεύτερης περιόδου τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας· μᾶς ἐπιτρέπει ἐπίσης ν' ἀναζητήσουμε τὸ γενικὸ πλαίσιο τῶν ἱστορικοφιλοσοφικῶν καὶ ἱστοριογραμματολογικῶν διαγραμμάτων τοῦ καθὼς καὶ τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ τῆς θεώρησης ἐκμέρους τοῦ τῆς προσφορᾶς τῶν Νεοελλήνων λογίων στὸ δοῦλο Γένος στὴν εὐρύτερη ἰδεολογία τοῦ κινήματος τοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ βρῆκε τὴν ἀδρομερὴ της ἀποτύπωση ἀκόμη καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς φιλοσοφικῆς ἱστοριογραφίας.

Κι ἡ ἀναζήτησή μας δὲν ἀποβαίνει μάταιη. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς παραπάνω ἀναλύσεις τὸ πλαίσιο τῶν ἀναπτύξεων τοῦ Κούμα γιὰ τὴν πορεία τῶν νεοελληνικῶν γραμμάτων γενικὰ καὶ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας ἰδιαίτερα καθορίζεται σ' ὅλα τὰ σχετικὰ κείμενά του ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς παιδείας — μιᾶς παιδείας ποὺ στὴ θεώρησή του ὑπηρετεῖ τὸ φωτισμὸ τοῦ Γένους μὲ τὴ διάδοση ὅλο καὶ πιὸ πολλῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς σκέψης καὶ μὲ τὴ στοχοθεσία μιᾶς λογικῆς καθαρότηας, ποὺ μόνο ἡ χρῆση τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἐπιφέρει. Ὡς ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ προβάλλει ἐξάλλου παντοῦ ἡ ἔννοια τῆς προόδου, ποὺ προϋποθέτει τὴν πίστη στὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ σκέφτεται ὀρθὰ καὶ νὰ πράττει τὸ σωστό, τὴν πίστη συνακόλουθα στὴ δυνατότητά του νὰ προκόβει συνεχῶς μέχρι νὰ κατακτήσει τὴν εὐτυχία του καὶ στὸ ἀτομικὸ καὶ στὸ κοινωνικὸ ἐπίπεδο.

Ἐντάσσοντας ὁ Κούμας τὶς ἐπιμέρους φάσεις τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας στὸ πλαίσιο ποὺ ἡ ἔννοια τῆς παιδείας τοῦ ὀριζε καὶ θεωρώντας τὶς ἀπὸ τὴ σκοπιὰ ποὺ ἡ ἔννοια τῆς προόδου τοῦ παρεῖχε, πέτυχε ἀσφαλῶς νὰ τὴν παρουσιάσει ὡς μία λίγο-πολὺ ἐνιαία καὶ συνεχὴ πορεία ἀπὸ τὰ ἀριστοτελικοσχολαστικὰ σχήματα σκέψης στὴν ἀποδοχὴ καὶ καλλιέργεια τῆς Νεώτερης ἐπιστήμης καὶ τοῦ Νεώτερου στοχασμοῦ. Ταυτόχρονα ὡστόσο προσέδωσε στὰ κείμενα, ποὺ συναποτελοῦν τὴ μαρτυρία τοῦ ὡς λογίου καὶ ὡς ἱστορικοῦ τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, τὴ διπλὴ διάσταση, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε στὴν ἀρχὴ τοῦ μελετήματός μας. Στὸ βασικὸ σχῆμα τῆς περιοδολόγησής του ἡ προγενέστερη τῆς ἐποχῆς τοῦ φιλοσοφία ἐμφανίζεται παντοῦ στὴν προοπτικὴ ἐνὸς παρελθόντος, ποὺ καθὼς τέμνεται στὰ δύο ἐνμέρει ἀντιπαρατίθεται σ' ὅ,τι ἀκολουθεῖ καὶ ἐνμέρει προετοιμάζει ὄχι μόνο ὅ,τι ὁ Κούμας διαπιστώνει ὡς ἤδη πραγματοποιημένο ἀλλὰ καὶ ὅ,τι ὁ ἴδιος

μὲ βεβαιότητα προσδοκᾷ γρήγορα ν' ἀκολουθήσει. Τὰ ἱστοριοφιλοσοφικὰ καὶ ἱστοριογραμματολογικὰ κείμενά του διαπερνᾷ γι' αὐτὸ ἓνα μήνυμα αἰσιοδοξίας ποὺ τὰ μεταβάλλει ἀπὸ πολύτιμες πηγὲς γνώσεων γιὰ τὶς πνευματικὲς διεργασίες τοῦ εὐρύτερου ἑλληνικοῦ χώρου στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας σὲ μαρτυρίες τῆς φιλοσοφίας ἑνὸς κινήματος —καὶ συγκεκριμένα τοῦ κινήματος τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ— ποὺ καθὼς «προχωρεῖ κατὰ συνέχειαν διορθονοούμενη καὶ τελειοποιούμενη»⁹⁰ ἐγγυᾶται στὸ Γένος ἓνα καλύτερο μέλλον.

KONSTANTIN KUMAS ALS GESCHICHTSSCHREIBER DER NEUGRIECHISCHEN PHILOSOPHIE

Zusammenfassung

Aus den philosophie- und literaturgeschichtlichen Texten des griechischen Gelehrten Konstantin Kumas (Larissa 1777 - Triest 1836) ergibt sich das Schema einer Periodisierung der Geschichte der neugriechischen Philosophie, dessen kritische Analyse seine aufklärerische Züge offenbart: Kumas interpretiert die neugriechische Philosophie im Rahmen der Paideia, die der geistigen Entfaltung der Menschen dient. Sein hermeneutisches Prinzip ist der Begriff des Fortschritts, der sich überhaupt im Übergang von der aristotelisch-scholastischen Philosophie zur neueren Philosophie ausdrückt.

Ioannina

N. Psimmenos

90. Σύνοψις, ὁ.π., σ. 207.